

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta tělesné výchovy a sportu

JISTOTA A NEJISTOTA V ŘÁDU A CHAOSU

Vedoucí diplomové práce:
PhDr. Irena Martínková, Ph.D.

Zpracoval:
Vratislav Moudr

Praha 2006

ABSTRAKT

Název:

Jistota a nejistota v řádu a chaosu

Certainty and Uncertainty in Order and Chaos

Cíle práce:

Zpracování tématu polarity jistoty-nejistoty v založení a vývoji psychiky člověka a promítnutí této polarity do poznávání a myšlenkových soustav výkladů světa v rámci chaosu-řádu.

Metody:

analýza, syntéza, dedukce, abstrakce, explanace, deskripce

Klíčová slova:

jistota, nejistota, důvěra, řád, chaos, „já“, poznávání, paradigma, antropocentrismus

Touto cestou bych chtěl poděkovat PhDr. Ireně Martínkové, Ph.D. za odborné vedení práce a praktické rady. Za emoční a materiální jistotu bych také rád poděkoval své matce JUDr. Marcele Moudrové a své přítelkyni Daně Dvořákové.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci zpracoval samostatně a že jsem použil pouze literaturu uvedenou v seznamu bibliografických citací.

V Praze dne 30. srpna 2006

Vratislav Moudr

OBSAH

1. Úvod	7
2. Jistota-nejistota	8
2. 1. Vymezení jistoty-nejistoty.....	8
2. 2. Belief-desire.....	9
2. 3. „Já“.....	11
2. 3. 1. Vývoj „já“.....	12
2. 3. 2. Struktura „já“.....	17
2. 3. 2. 1. Podmětné „já“.....	18
2. 3. 2. 2. Předmětné „já“.....	19
2. 3. 3. Princip psychického ekvilibria.....	21
2. 4. Identita.....	23
2. 4. 1. Vývoj identity jedince.....	24
2. 5. Teorie osobnosti.....	25
2. 5. 1. Hlubinně orientované koncepce.....	25
2. 5. 1. 1. Psychoanalytická teorie S. Freuda.....	25
2. 5. 1. 2. Egoteorie osobnosti E. Eriksona.....	27
2. 5. 1. 3. Sociokulturní teorie osobnosti K. Horneyové.....	29
2. 5. 2. Behavioristicky orientované koncepce.....	31
2. 5. 2. 1. Subjektivní behaviorismus.....	31
2. 5. 3. Fenomenologické a humanistické koncepce osobnosti.....	32
2. 5. 3. 1. Humanistická teorie A. Maslowa.....	32
2. 5. 4. Závěr.....	34
2. 6. Poznávání.....	35
2. 6. 1. Gestaltismus.....	36
2. 6. 2. Kognitivní disonance.....	38
2. 6. 3. Vývoj poznávání v teorii J. Piageta.....	40
2. 6. 4. Vývoj vědy v teorii T. Kuhna.....	43
3. Řád-chaos	50
3. 1. Vymezení řádu-chaosu.....	50
3. 2. Mýtus.....	51

3. 3. Antická filosofie.....	53
3. 3. 1. Mílét'ané.....	54
3. 3. 2. Pýthagorejci.....	55
3. 3. 3. Hérakleitos.....	55
3. 3. 4. Parmenidés.....	56
3. 3. 5. Atomisté.....	57
3. 3. 6. Platón.....	57
3. 3. 7. Aristotelés.....	58
4. Antropocentrismus.....	61
4. 1. Zdroje antropocentrismu.....	61
4. 2. Antropocentrismus ve vztahu k centru kosmu.....	62
4. 2. 1. Geocentrismus.....	62
4. 2. 2. Heliocentrismus.....	63
4. 3. Antropocentrismus v pojetích prostoru a času.....	65
4. 3. 1. Mechanický vesmír.....	66
4. 3. 2. Relativistický vesmír.....	67
4. 3. 3. Dynamický vesmír.....	68
5. Nevratný čas.....	70
5. 1. Existence a nejistota.....	70
5. 1. 1. Kierkegaard.....	70
5. 1. 2. Heidegger.....	71
5. 1. 3. Sartre.....	71
5. 2. Fyzikální hledání směru času.....	72
6. Řád z chaosu.....	77
6. 1. Jistota a nejistota v řádu a chaosu.....	78
6. 2. Kultura.....	79
6. 2. 1. Kultura a jistota.....	79
6. 2. 2. Kultura a nejistota.....	81
7. Závěr.....	84
8. Seznam použité literatury.....	86

1. ÚVOD

V této práci se chci zabývat principem, který může vystihnout významová opozice protikladů jistota-nejistota a řád-chaos. Tyto dvě dvojice jsou podle mě do značné míry příbuzné, i když představují dvě roviny: rovinu vnitřního světa člověka – žitou, existenciální (jistota-nejistota) a rovinu jeho vnějšího světa (chaos-řád). Mým přesvědčením je, že je možné na ně nahlížet jako na součást principu jednoho, a proto bude mou snahou poodhalit je v pohybu, ve vývoji napříč různými oblastmi z obou těchto rovin, a nahlédnout tak možné příčiny a důsledky, funkce, které má tato jejich vzájemnost. Zaměřím se na nekonečnou lidskou tendenci zvýznamňovat, strukturovat, uspořádávat chaos kolem i uvnitř člověka jako důsledek jistoty i nejistoty a na pohyb člověka mezi chaosem-řádem jako na pohyb uvnitř jeho vlastní vztažné soustavy, kde počátkem souřadnic je on sám, ale také bych měl naznačit, jak se ve vesmíru mohl člověk s takovou vztažnou soustavou objevit.

Nejprve bude předmětem práce jistota-nejistota v ontogenezi člověka, především koncept „já“ (ego) jako jádro samouspořádávání a samoregulace osobnosti. Oddíl zabývající se teoriemi osobnosti by měl odhalit různé funkce, role a důraz na jistotu a nejistotu v jejich základech. Dále se budu věnovat poznávání z hlediska důsledků samoregulační funkce ega a lidské potřeby jistoty. Z tohoto pohledu je významná Piagetova teorie vývoje myšlení stejně jako Kuhnova teorie vývoje vědy, která by měla v této práci sloužit jako most spojující „vnitřní“ svět psychiky člověka, svět jeho potřeb, pocitů, poznávání a jeho „vnější“ svět podnětů a jevů. V další části tedy představím řád-chaos jako určité mantinely, ve kterých se pohybují myšlenkové soustavy od mýtu po současnost. Potom se zaměřím na řád v podobě kosmu a jeho koncepce a z nich vyplývající pojetí času a prostoru jako projevy antropocentrického poznávání, který je důsledkem lidské potřeby jistoty. Nastínění současného chápání chaosu a řádu by mělo ukázat cestu k setření sporů mezi scientisticky a antropologicky zaměřenými koncepcemi, jež ústí do rozdílného chápání času, a také podat možné vysvětlení vztahu mezi chaosem-řádem a jistotou-nejistotou. Nakonec vylíčím opozici kulturního a přírodního uspořádávání.

2. JISTOTA-NEJISTOTA

2. 1. Vymezení jistoty-nejistoty

Protože se chci v první části zabývat jistotou-nejistotou z hlediska psychologie, budu těmito protikladům rozumět jako subjektivním (jako pocitům či potřebám člověka). Ukáže se, že takto pojaté jsou si jistota-nejistota a chaos-řád velmi blízko. V očích dítěte se nejspíš slévají ve dva protikladné pocity a potřeby. K tomu, abychom významy těchto protikladů nahlédli v jejich jednotě, vymezím každý z pojmů z hlediska toho, jak jim rozumíme v běžném životě. Pro tento účel použiji výčet významově podobných slov. Vymezení chaosu a řádu z hlediska mýtu, filosofie a fyziky ponechám do dalších kapitol.

Řád má pro nás běžný význam uspořádání, harmonie, celku, tvaru, struktury, úplnosti, hotovosti, dokonalosti, významu, smyslu atd. Chaosu pak rozumíme naopak jako neuspořádanosti, beztvorosti, nestrukturovanosti, náhodnosti, nehotovosti, neúplnosti, jako něčemu, co postrádá smysl, význam atd. Jistota pro nás znamená subjektivní pocit předvídatelnosti, determinovanosti, očekávanosti, jasné znalosti, důvěry, víry, bezpečí, dostatku, dokončenosti atd. Nejistota má běžně význam subjektivního pocitu nepředvídatelnosti, neočekávanosti, nedostatku, nedokončenosti, neznalosti, nedůvěry, nebezpečí atd. „Jistota“ se tak může vázat k řádu jako pocit řádu, smyslu, významu, orientace v něm, očekávanosti, determinace, klidu, znalosti, přesvědčení, důvěry, naplnění, dokončení, uskutečnění atd. „Nejistota“ se bude vázat k chaosu pocitem chaosu, nepoznatelnosti, neznalosti, neočekávanosti, neuspořádanosti, indeterminace atd. Můžeme si všimnout, že vymezení v případě synonym použitých pro významy chaosu a nejistoty jsou ve většině případů negativní. Je charakteristické, že zatímco řád i jistota nabývají nějakého tvaru, celku, který se dá pojmy označit, nejistota a chaos jsou bez charakteristiky, tvaru, je to vždy jen jakési pozadí (někdy dokonce vědomí nepřístupné), z kterého řád a jistota vystupuje. Je třeba poznamenat, že se nejedná o duální protiklady a člověk se vždy pohybuje na kontinuu mezi nimi. Zdá se také, že toto kontinuum je posunuté směrem k jistotě (řádu) – člověk vlastně nikdy není vystaven absolutní nejistotě a chaosu, je sám jako určitý řád či struktura chráněn určitým stupněm jistoty, má nějaký celek, řád, význam, smysl už k dispozici, vychází z něj (jako důkaz tohoto tvrzení mohou sloužit výše zmíněná negativní

synonyma). Větší důležitost jistoty je ale zřetelná zejména v případě **potřeby jistoty a nejistoty**. **Jistota je jeho převažujícím cílem usilování**, což odpovídá principu dynamické rovnováhy psychického ekvilibria. Spíše než o potřebě absolutního pocitu nejistoty se dá mluvit o potřebě nové jistoty, tendenci či touze **ke změně stávajícího uspořádání, pohybu, svobodě, dobrodružství, přehodnocení, sebeaktualizace**. Tato potřeba znamená určitý výpad do nejistoty, výpad, který sebou nese určitý stupeň pocitu nejistoty, ale je vždy konán s vyhlídkou návratu k řádu a jistotě, a v důsledku tak přináší růst. Člověk zcela jistě netouží po chaosu a nejistotě.

Toto vymezení prozatím postačí pro sledování jistoty-nejistoty či chaosu-řádu v pohledu na lidskou psychiku. Upřesnění významů těchto protikladů nechám do jednotlivých kapitol, které se budou zabývat konkrétními teoriemi. Tyto sloučené protiklady, budu označovat jako jistota-nejistota, v konkrétních případech použiji nejvhodnější termín, který spadá do tohoto vymezení. Předpokládám, že na mnoha místech nebude podstatné toto rozlišení, ale společný význam.

Dá se říci, že rozlišení protikladů v tomto smyslu najdeme snad v každé psychologické teorii, ale není možné uvádět dokonce ani všechny podstatné, proto si budu všimnat těch, které jsou z mého pohledu nejdůležitější pro zobrazení principu jistoty a nejistoty a těch, které budou mít souvislost s principem chaosu a řádu ve filosofických koncepcích v druhé části práce.

2. 2. Belief-Desire

Psychologická teorie mysli zkoumá vývoj dětské kompetence atribuovat jiným a v důsledku toho také sobě (nebo atribuovat sobě a v důsledku toho také jiným – záleží na přístupu k výkladu „teorie mysli“) různé mentální stavy. Mentální stavy se vedle teorie mysli zabývá také folková psychologie. Obě jsou součástí kognitivní psychologie. Filosofickým zdrojem této koncepce je *An Argument for Identity of Mind* analytického filosofa Lewise. Mentální stavy jsou v ní vymezeny jako teoreticky postulované mentální příčiny různých vzorců chování. Obecným východiskem teorie mysli je pojetí dítěte jako aktivního subjektu, který prostřednictvím svých operací konstruuje svět; vnější ale i vnitřní, mentální. Specifické filosofické předpoklady, na něž, ať už explicitně nebo implicitně, současní vývojoví psychologové při studiu teorie mysli navazují, se odvozují ze

dvou zdrojů: z karteziánské filosofické tradice obecně anticipující paradigma reprezentacionismu, které je ve výkladech teorie mysli uplatněno, a zejména pak z analytické filosofie, jejíž myšlenky byly ovlivněny při řešení otázek vývojové psychologie konstruktivismem. Pojem mentální stav obsahuje emocionální stavy, stavy rozhodování, stavy zažívané při řešení problémů, meditaci apod. Výčet těchto druhových pojmů podřazených pod pojem mentální stav odpovídá jednotlivým psychickým procesům, jež se účastní na konstituování jednotlivých psychických stavů (Sedláková, 2004).

Kognitivní psychologie mentální stavy vymezuje takto:

- Mentální stav je nositelem psychického obsahu, má intencionální charakter.
- Mentální stav je nositelem funkce vysvětlující vznik a průběh, případně změny a vlastnosti chování.
- Subjekt zaujímá k mentálním stavům různé postoje – pochybovat, věřit, doufat atd. Druh zaujatého postoje spolu s prožívaným obsahem mentálního stavu zakládá jeho jedinečnost.
- Mentální stavy jsou funkčně oddělené, jeden od druhého lze introspektivně odlišit.
- Mentální stavy jsou součástí individuálního kontextu, projevují přísně individuální charakter, zajišťují tedy jedinečnost prožívání (Sedláková, 2004).

V teorii mysli (i ve folkové psychologii – na úrovni mentální reprezentace druhého a vyšších řádů) se rozlišují dva vývojově základní, sémanticky odlišné mentální stavy, které vykazují významy jistoty – nejistoty ve smyslu *setrvávat u známého tvaru – snaha dosáhnout nového*:

- **„belief“** – na prezentační úrovni zahrnuje takové postoje a později jim odpovídající mentální reprezentace, které označují, že dítě „je přesvědčeno, že...“, „domnívá se že...“, „věří, že...“, předpokládá, že...“. Tento mentální stav obsahuje jakési zárodky poznávacích procesů.
- **„desire“** – zahrnuje modalitu vztahování se dítěte ke světu ve smyslu „přání“, „touhy“, „chtění“, „žádostivosti“ apod. Zakládá procesy konativní (Sedláková, 2004).

Základní mentální stavy odpovídají svými významy „věřit“, „toužit“ jistotě a nejistotě. „Belief“ nese význam jistoty jako pocit důvěry, přesvědčení, vztahem k invarianci, stálosti, uspořádanosti celku, řádu. „Desire“ jako touha po něčem naplňujícím, po tom, co chybí, svým vztahem k „doplnění“ či změně celku,

tendencí k aktivitě, vychází z pocitu a určitého stupně nejistoty. Společně umožňují chování jedince.

Vývojoví psychologové rozlišují u těchto stavů vývojová stadia: prereprezentační (je pouze zakoušen) a reprezentační (může být vyjádřitelný slovně). V otázce emergence mentálních stavů „belief“, „desire“, část autorů předpokládá, že geneticky prvotní je „desire“, čímž klade důraz na aktivitu dětského subjektu, jeho chtění. Perner, Baker a Hutton (in Sedláková, 2004) dokládají na empirickém materiálu, že rozlišení mentálních stavů „belief“ a „desire“ předchází stadium „prelief“ (pre – pretenze; lief – belief), z něhož k diferenciaci obou stavů dochází. Doklady pro svá tvrzení nacházejí ve vývoji dětské řeči. Většina vývojových psychologů ale zastává názor, že téměř současně lze v chování dítěte identifikovat vynoření obou mentálních stavů, a to jak stavu „belief“, tak stavu „desire“. Toto stanovisko vede k vyčlenění etapy vývoje „teorie myslí“, která bývá označována jako stadium „belief-desire psychology“. Ta umožňuje v úplnosti popsat aktivity dítěte redukcí na výše zmíněné základní mentální stavy. Později dochází k jejich diferenciaci (Sedláková, 2004).

Mentální stavy jsou z hlediska různých směrů ve folkové psychologii interpretovány různě a postoje k nim jsou velice rozdílné: na jedné straně jsou mentální stavy jako typ mentálních entit přijímány částí kognitivní psychologie (zejména klasickou kognitivní psychologií), na straně druhé jsou mentální stavy odmítány jako nevědecké (zvláště konekcionismem), a dokonce se má za to, že jsou to fikce a že jim nic neodpovídá. Mezi těmito krajnostmi existuje řada postojů příklánějících se v různé míře k jedné nebo druhé straně (Sedláková, 2004).

2. 3. „Já“

K možnému výskytu a pochopení „pohybu“ jistoty-nejistoty v člověku je vhodné věnovat se procesu „stávání se“ člověkem, jeho ontogenezi. K tomuto účelu dobře poslouží koncept „já“ (ega), jež představuje jádro osobnosti. Vývoj a struktura „já“ by mohly odhalit vznik a vývoj principu jistoty-nejistoty.

Člověk přichází na svět zcela nevybaven pro samostatné přežití a tato nepřipravenost trvá nesrovnatelně delší dobu než u jedinců jiných živočišných druhů. Tento fakt nedostatečnosti instinktivní výbavy pro hominizaci se označuje jako *neoténie* (Štěch, 1997). Ta zakládá určitou distanci mezi jedincem a světem

(předměty i druhými lidmi). Druhý člověk tak má funkci zprostředkovatele, interpreta; umožňuje překlenout tuto distanci, uvádí lidské mládě do světa významů předmětů a interakcí, které jsou vně něho samého již nějak uspořádané, zpracované, nesou nějaký význam v podobě materiální i duchovní kultury. Zahajuje tím proces budování subjektivity jedince jako dialog mezi dítětem a kulturou nezávislou na nich obou, které se oba musejí podrobit. V důsledku tak díky této distanci člověk nachází, fixuje a může čerpat z nashromážděných, akumulovaných zkušeností, jistot jedinců předchozích generací. Tato genetická sociálnost (Mead, Baldwin, Wallon) konstituuje lidský duševní život. Psychické struktury se ustavují aktivním a jedinečným přisvojováním si těchto nástrojů, předmětů, společenských významů, v činnosti, v níž se konstruují, produkují, sedimentují na základě psychických dispozicích jedince. Klíčovým principem je tu zvnitřňování nástrojů, invariant, významů (jistot).

2. 3. 1. Vývoj „já“

Francouzský vývojový a pedagogický psycholog Henri Wallon si všimá dvou věcí: faktu neoténie a symbiotického charakteru vztahu matka-novorozenec. Wallonovo základní schéma sociálního vztahu je tripolární: *já (ego) – vnitřní druhý – druhá osoba (alter)*. Přitom je ale úloha druhé osoby mediální a entity utvářející psychické jádro jsou „já“ (ego) a „vnitřní druhý“ (Štěch, 1997).

„Jediné užitečné činy jsou křik, postoje a gesta přivolávající matku na pomoc. První nutná gesta novorozence neslouží uchopení věcí či předmětů vnějšího světa, ale jsou to gesta obrácená k druhým osobám, jsou to expresivní gesta“ (Wallon, in Štěch, 1997, s. 37). To vlastně znamená, že jediným nástrojem, jedinou jistotou, kterou novorozenec disponuje ke styku se světem, k uspokojení potřeb, jsou tato expresivní gesta. K tomu, aby byla účelná, tzn. aby byla opravdu jistotou, potřebuje pečující osobu, matku, která má potřebu na tuto interpelaci adekvátně odpovídat.

Na každý projev chování svého dítěte se matka cítí nucena nějak odpovědět, doplnit ho, a tedy interpretovat. Uspořádává, zvýznamňuje tak chování potažmo jeho řízení dítětem. Toto zprostředkování poskytuje dítěti víc, než k uspokojení své biologické potřeby žádalo. Tento přebytek (hlazení, broukání, zpěv, promluva atd.) přivádí dítě do světa významů, které zapříčiňují vznik jeho diferencovaných přání a potřeb. Primární vztah dítěte ke světu je tedy biologicky nutně

zprostředkovaný druhou osobou (Štěch, 1997). Liley (Langmeier, Krejčířová, 1998) dokládá, že už plod v matčině těle může sám iniciovat pohyby matky. Na jeho spontánní pohyby matka emocionálně reaguje a opět její emoce ovlivňují dítě vytvářením vzorců zvláštních podnětových situací. Tak tedy už před narozením se vytváří určitý dialog mezi matkou a dítětem, který se rychle rozvíjí ve smysluplnou neverbální komunikaci po jeho narození.

Důležité je, že alter (druhá osoba) na jedné straně „otevívá“ svět předmětů, nástrojů, řeči a významů a na druhé straně zanechává stopy uvnitř jedince („vnitřní druhý“). Struktura a významovost vnějšího světa, které mu druhá osoba zprostředkovává, zakládá uspořádávání tohoto vnějšího světa i uspořádávání jeho „já“. Díky němu se jedinec vnitřně strukturuje, učí se samostatně ovládat svou činnost a kontrolovat ji na druhém jako v zrcadle. Tak se učí chápat sebe sama zároveň jako *subjekt i jako objekt*, jako sebe i jako jeho...uvědomuje si svou vlastní osobu. Druhá osoba tak pomocí významů poskytuje jedinci jistotu o světě, i o sobě samém (Štěch, 1997).

S vývojem jedince se dominance neustálého zprostředkování zeslabuje, resp. „vnitřní druhý“ nabývá určité stálosti, invariance. S touto rostoucí invariantností, stálostí, jistotou sebe (vnitřního druhého), je schopen čelit nestálostem, nejistotám vnějšího světa. Jako zralejší osobnost se jedinec pak zabývá fluktuacemi mezi svou činností a jejími vnitřními obrazy či sedimenty v tomto invariantu jeho identity, kterým je „vnitřní druhý“. Probíhá tu tedy neustálá restaurační práce na vztazích jedince ke světu, která je zprostředkována postupně stále více oním relativně stálým členem, kterým je „vnitřní druhý“ (Štěch, 1997). Těchto „restauračních“ fluktuací ve vývoji si v dalších kapitolách budu ještě všimnout.

Podle teorie psychoanalytika R. Spitze *První rok života, Geneze prvních objektních vztahů* (Langmeier, Krejčířová, 1998) je dítě vybaveno základními předpoklady pro vztah mezi ním a pečující osobou. Dítě od narození asi do tří měsíců nemá ustaven žádný rozlišený vztah k objektům okolního světa. Jeho chování k objektům věcným a hlavně sociálním neukazuje tedy zatím na žádné trvalejší (rozdílně projevované) vztahy. Nicméně se v novějších výzkumech ukazuje, že dítě vykazuje protosociální aktivity prakticky od narození, což neodporuje Spitzově teorii, která se týká vztahů. Stadium předběžného objektu (3–7 měsíc) je význačné tím, že dítě již reaguje na spatření obličeje úsměvem a odlišuje jej tedy od všech ostatních okolních objektů. I pouhá maska, jednoduchá

struktura (gestalt) tvořená základními (privilegovanými) rysy obličeje (ústa-nos-oči), v pohybu navodí u dítěte v tomto věku úsměv. Nicméně i v této primitivní podobě má reakce dítěte mimořádný význam: ukazuje na to, že u dítěte se již ustavil trvalejší vztah k lidské tváři jako prvému znaku člověka a že se tak otvírá cesta smysluplné lidské komunikace. Úsměv dítěte je mocný podnět, kterému dospělý za normálních podmínek neodolá.

Psychické „já“ dítěte se podle Mahlerové postupně rodí právě v rámci interakcí matka-dítě. Vývoj sebepojetí dítěte tak prochází řadou dílčích stadií:

Období normálního autismu (první měsíc života). Dítě je zaměřeno na redukci tenze a uspokojení svých potřeb v rámci autistického světa, nerozlišuje ještě sebe, ani svoji matku od okolí.

Normální symbióza (2.–4. měsíc). Dítě tvoří s matkou jeden onnipotentní systém ohraničený od okolního světa. Dítě v tomto věku ještě nerozlišuje sebe od své matky, začíná však odlišovat okolí.

Separace-individuace (4. měsíc–3. rok) má čtyři fáze:

Diferenciace (4.–10. měsíc): V tomto období začíná dítě zcela zřetelně odlišovat matku od druhých lidí a mohou se projevit i počátky strachu z cizích lidí. S tím, jak jeho vědomí a jeho „já“ vystupuje z nerozlišenosti s matkou, a sílí tak jeho sebe-jistota, vyděluje se i svět kolem (i on sám) jako nejistý, ale zároveň přitažlivý. Příznačný pro tento věk je silný zájem o exploraci okolí, vlastního těla i těla matky, pozornost dítěte se již zaměřuje především k vnějším podnětům. Zejména na konci období se začíná zřetelně projevovat separační úzkost

Procvičování (10.–16. měsíc): Dítě se začíná aktivně vzdalovat od matky (začátek samostatné lokomoce), ale vždy se k ní opět vrací, aby získalo jistotu, emoční zklidnění a energii pro další zkoumání prostředí. V tomto období, kdy je dítě oddáno exploraci, je pro něj matka (pečující osoba) vyžadovanou jistotou. Aktivní přemísťování v prostoru (lezení, chůze), zakládá pocit tělesné ohraničenosti a oddělenosti od okolního světa. Toto mapování a tedy zahrnování vnějšího prostoru do známého, prozkoumaného, souvislého, vymezeného – jistého, jakoby zakládalo možnost pociťovat a vymezovat i svůj vlastní „vnitřní prostor“. Tyto krátké separace mu pomáhají k zřetelnému odlišení sebe od matky i k upevnění vztahu k ní. Právě v tomto období dochází obvykle k výraznému nárůstu separační úzkosti a dítě vyžaduje neustálou blízkost matky a častý, alespoň

zrakový nebo sluchový kontakt s ní. Nucená separace může v tomto období vést ke stagnaci nebo dokonce k regresi. Úspěšná zkušenost z této subfáze vzdalování je naopak podle Mahlerové základem asertivity, autonomie a zvědavosti pro celý život. V době separace od matky dochází u něj naopak k poklesu nálady, k zpomalení pohybů a snížení zájmu o okolí, pozornost dítěte se zaměřuje dovnitř ve snaze vybavit si již vznikající představu („mentální reprezentaci“) matky.

Navazování přátelských vztahů: (16.–25. měsíc) Dítě začíná intenzivněji navazovat vztahy k řadě dalších lidí, stává se odolnějším vůči frustraci (jistější vůči nejistotě). Ve vztahu k matce se objevuje zřetelná ambivalence – na jedné straně se dítě intenzivně dožaduje její trvalé přítomnosti (druhý vrchol separační úzkosti), na druhé straně však vůči ní vyjadřuje otevřeně negativní a hostilní pocity (bije ji, vzdoruje apod.). Tento vzdor má za cíl posílit jistotu (expanzi) „já“. Stern (in Langmeier, Krejčířová, 1998) uvádí, že po 15. měsíci věku (s nástupem symbolického myšlení) se konečně utváří „verbální já“, tj. dítě začíná být schopno samo sebe reflektovat a hovořit o sobě jako o objektu (slovo „já“ nebo dříve „moje“ užívá většina dětí skutečně koncem druhého nebo začátkem třetího roku). Symbolické myšlení se vznikem řeči dovoluje dětskému egu další expanzi. Toto „pravé“ vědomí sebe se projeví vzdorováním, negativismem a sebeprosazováním; s rozvojem sebeuvědomění negativismus u většiny dětí v průběhu batolecího období dále sílí.

Individuace, stálost objektu (25.–36. měsíc): Obraz matky (její mentální reprezentace) je v tomto období internalizován, „dobré“ i „špatné“ (uspokojující i frustrující) vlastnosti matky jsou v této reprezentaci integrovány a dítě může začít fungovat samostatně, je dosaženo plné individuace („zrození psychologického já“). Děti si v tomto období již i někdy rády hrají samy a kolem tří let jsou většinou schopny snášet přiměřeně dlouhé separace (mateřská škola) (Langmeier, Krejčířová, 1998).

Kvalitu vztahu matka-dítě zkoumala Mary Ainsworthová. Longitudinálně sledovala řadu párů matka-dítě v průběhu prvního roku života. Dítě bylo vystaveno opakovaně krátkodobé separaci od matky v neznámém prostředí. Jednotlivé děti se pak na konci prvního roku lišily zejména svým chováním po návratu matky. Na základě tohoto chování bylo možné děti rozlišit zhruba do 3 skupin:

- **Děti s jistým (pevným) vztahem k matce** po jejím návratu ihned vyhledávají její blízkost a navazují s ní kontakt. Jejich matky byly v průběhu prvního roku života hodnoceny jako senzitivní, citlivě reagující na signály dítěte. Sledování po delší době ukázalo, že děti s jistým vztahem byly v předškolním věku hodnoceny jako sebejistější, lépe navazovaly vztah s učitelkou ve školce a měly celkově méně problémů v chování než děti s jiným typem připoutání.

- **Děti s jistým – vyhýbavým vztahem k matce**, které se kontaktu s matkou po jejím návratu spíše vyhýbaly; v domácím prostředí u nich byly pozorovány epizody nepředvídatelné agrese vůči matce. Matky těchto dětí byly v průběhu prvního roku života hodnoceny jako málo citlivé s nápadnou tendencí odmítat tělesný kontakt s dítětem; v průběhu druhého a třetího roku se od ostatních matek lišily nedostatkem výrazů emocí.

- **Děti s nejistým – rezistentním vztahem k matce**, které po skončení separace sice vyhledávaly tělesný kontakt s matkou, ale současně dávaly najevo svou zlost a vzdor vůči ní; jejich matky byly také hodnoceny jako méně citlivé v průběhu prvního roku života dítěte (Langmeier, Krejčířová, 1998).

Langmeier, Krejčířová (1998) píší v této souvislosti o nezbytnosti kontingentní péče u kojenců. Ta znamená, že všechny interakce si dlouhodobě mají zachovávat svůj *stabilní* styl. Současně je důležité, aby byly projevy dospělých přizpůsobeny omezeným možnostem poznávání malého dítěte, a dítě tak mohlo zažívat důležitý *pocit, že je svět srozumitelný a předvídatelný*. Vyzdvihují také imitaci dítěte rodičem a jeho sdílení pocitů dítěte. Dítě tak opakovaně prožívá zkušenost, že mu jeho okolí rozumí a že své pocity může druhým sdělovat. Specifický vztah k matce je navíc základem rozlišených, intimních, spolehlivých vztahů k lidem vůbec, z nichž člověk čerpá jistotu; může být pokládán za prototyp přátelských vztahů a později vztahů partnerských a rodičovských. „Zdá se tedy, že od samého počátku vztahy k lidem postupují ve dvou polárních procesech: dítě navazuje vztahy, ale současně se stává samostatnější a nezávislejší; a dítě navazuje vztahy nejprve k nejbližším osobám, ale okruh sociálních kontaktů stále rozšiřuje. Mohli bychom jít ještě dále a poukázat na to, že už nejmenší dítě dlouho před navázáním specifického vztahu dává najevo jednak strach z něčeho neznámého (*neofobie*), ale současně projevuje i zájem o nové věci a vyhledává je (*neotropismus*). Co převládne, závisí zřejmě na tom, jak dítě změnu vnímá a jak ji může kontrolovat.

To je tedy patrně jedna ze základních hnacích sil psychického vývoje vůbec“ (Langmeier, Krejčířová, 1998, s. 67–68).

Neofobie, strach z nového, by se dala charakterizovat jako strach z nejistoty a tedy tendence setrvat při starém, známém, jistém. Neotropismus je přitahování novým, výzva k opuštění jistoty a k objevování (uspořádávání) nového, nejistého. To jak dítě změnu vnímá a může kontrolovat závisí na jeho sebe-jistotě, na jistotě jeho ega („já“). Zdá se, že psychický vývoj je charakteristický pohybem zde naznačeným. Ilustrativní pro tento pohyb je „vzdalování se dítěte od matky“, a to jak na fyzické rovině, tak na rovině emoční. Toto vzdalování se má fluktuální charakter, přičemž rovnováha (jistota) se restauruje vždy znovu na „vyšší“ úrovni (dynamická rovnováha). „Vyšší“ tu znamená, že tato jistota dítěte vždy objímá rozsáhlejší celek.

Viděli jsme, jakým způsobem se „já“ ustavilo, jako zdroj jistoty člověka. Primárně je tato jistota introjиковaná ze stálosti okolí, ze vztahu s pečující osobou, později se přidávají vztahy s ostatními blízkými a cizími lidmi, vrstevníky i podmínkami okolí, schopnostmi, kompetencemi atd. Nyní se budu více věnovat právě rozlišení struktury a obsahu „já“, tedy tomu, čím je tato jistota sycena.

2. 3. 2. Struktura „já“

Pojem „já“ se stal velmi důležitým propojovacím článkem mezi sociální psychologií a psychologií osobnosti a pevně se zakotvil zejména v kognitivní sociální psychologii. Dualita sebereflexe je vyjádřena v jednoduché větě: „Já jsem si vědom sám sebe“. Na jedné straně stojí tzv. *podmětné* „já“, tedy ten, kdo si uvědomuje sám sebe (já jako činitel, já jako poznávající). Druhým modem duality je „já“ jako *předmět* vlastního poznávání, představ a hodnocení. Toto členění je možné uskutečnit na rovině hypotetických konstruktů, ve skutečnosti je provázanost těchto „složek“ neopominutelná (Macek, 1997). Tato struktura je příbuzná jak Wallonovu rozlišení „ega“ a „vnitřního druhého“, tak Meadovu rozlišení. Mead je hlavním představitelem symbolického interakcionismu a rozlišuje „Self“ (jáství) na „I“ a „Me“. Přejal tak rozdělení, které učinil již W. James (Nakonečný, 2000).

„Me“ je podle Meada kontrolní, omezující, hodnotící, více sociální. „Me“ je obraz, který si na základě reakcí druhých lidí na mne vytvářím o sobě samém. Když jednáme, hrajeme role, tj. jednáme tak, jak se od nás očekává, že budeme

jednat. Integrace osobnosti závisí na schopnosti jedince formulovat obecné myšlenky a postoje a propojovat je přitom se svými konkrétními zkušenostmi a specifickými rolemi. Dítě ještě není integrovanou osobností, protože není schopno vzít v potaz totalitu postojů ve skupině a propojit je s obecnějšími představami. Tento systém se vtěluje jako celek do zkušenosti individua. Integrovaná osobnost dospělého zahrnuje nejen sociální postoje nejbližších osob, ale i postoje stále širších skupin.

„I“ je impulzivní, inovující, realizační, exekutivní „já“. „I“ využívá při jednání znalosti „Me“, ale zpětně ho „Me“ může jen těžko zachytit a poznat. Zachytit a poznat se totiž můžeme jen díky paměti, tedy díky určitému vytržení z činnosti a zafixování v paměti – v témž okamžiku se však už „I“ stává „Me“. Naše „I“ tedy zůstává zčásti neznámé nám samotným, má však své kořeny v každém sociálním jednání, které není pouhým reflexem (Štěch, 1997).

Toto rozlišení provedla řada autorů. Shrnutí nabízí Macek (1997). Rozeznává podmětné, činné „já“ „I“ a „já“ jako předmět „Self“.

2. 3. 2. 1. Podmětné „já“

Podmětné „já“ jako subjekt činnosti, poznávání a prožívání se vztahuje na procesy a aktivity, které jsou implicitní a neuvědomované, proto je velmi obtížné popsat je a hodnotit. Rozléhá se tu stejná „nicota“ jako u Sartrova „bytí pro sebe“. Připomíná Meadovo „I“ a pro mě má význam aktivního styku se světem i s vlastním nitrem a styku s jistotou i nejistotou. Podobně jako dítě matku a Wallonovo ego vnitřního druhého má toto „I“ za zády jistotu předmětného „já“ („self“). Podmětné „já“ nemá charakter ohraničeného celku, upořádání. Nejde oddělit od aktuálních kognitivních funkcí, jako je pozornost a paměť, vnímání, vědomí a myšlení či komplexnějších procesů, jakými je volní akt či hodnocení. Těmto psychickým funkcím se pro nedostatek prostoru věnovat nebudu, jen naznačím jejich provázanost s jistotou-nejistotou v kapitole o poznávání. Tyto funkce jsou nutné pro existenci činného „já“, na druhé straně činné „já“ svou přítomností ve vědomí ovlivňuje poznávání a prožívání jak vnějšího světa, tak vnitřní, intrapsychické stránky člověka. V jeho činnosti se tak projevuje princip egocentričnosti ve vztahu k paměti, vědomí i pozornosti. Podle Feshbacha a Weinera také jako činitel motivace usiluje o maximalizaci pocitů sebeúcty či

sebeoceňování (self-esteem) (Nakonečný, 2000). To znamená, že jeho funkcí je aktivně vydobýt konzistentní, pevně strukturovaný celek svého předmětného „já“. Touto snahou o doplnění či změnu k pevnému celku, je spojen s určitým stupněm nedostatku a nejistoty (podobně jako „desire“). Svoji aktivitou má blíže ke konaci.

2. 3. 2. 2. Předmětné „já“

Na rozdíl od podmětného „já“ vykazuje předmětné „já“ jasný charakter celku, ohraničenosti, tvaru, jistoty, které poskytuje podmětnému „já“. Je to „já“ jako objekt vlastní reflexe, *sebevymezení a sebehodnocení* na jehož základě se formuje vztah k sobě. Obsah tohoto celku, u každého jedince jedinečný, je determinovaný jednak dispozičně, jednak interpersonálně a také kulturně a historicky. Odlišit sebe sama od okolního prostředí, vystoupit z pozadí, je, jak jsme viděli, první nutný krok při utváření vztahu k sobě. Nezastupitelnou úlohu tu má od samého počátku paměť (Macek, 1997). Předmětné já jako celek a jistota je bohatě strukturováno, přičemž každá dílčí komponenta má stejný charakter celku, jistoty a sytí předmětné „já“ jistotou svým způsobem.

Především v kognitivní psychologii se používá k souhrnnému označení všech aspektů obsahu sebereflexe termín *sebesystém (self-system)*. Pod něj patří: sebezpojetí (kognitivní složka) a sebehodnocení (emotivní složka). Vidíme, že je tu stejně jako pro dítě zdrojem jistoty kognice, tedy schopnost zvýznamňovat, strukturovat, uspořádat, vytvořit pregnantní tvar a emoce jako síla přilnutí, vazby k nějakému uspořádanému, bezpečnému, jistému celku.

Sebezpojetí a sebehodnocení

Sebezpojetí (self concept) představuje kognitivní obsah, celek či strukturu vědomé sebereflexe, poznatky o vlastním „já“. Modely vyjadřující obsah sebezpojetí jsou sebeschémata a prototyp.

- Sebeschémata jsou podle Markusové (Macek, 1997) pro člověka vodítka, které informace bude považovat za seberelevantní a které ne. Jsou výsledkem opakovaného procesu sebepercepce, kategorizace a interpretace sebe sama v nejrůznějších situacích. Připomínají charakteristiky sebe sama. Sebeschémata jsou jakýmsi filtrem informací. Některé informace jsou seberelevantní téměř pro všechny lidi, některé jen zřídka, a tak co je seberelevantní pro jednoho, nemusí být seberelevantní pro druhého člověka (vlastní vzhled, matematika). Plní i funkci

stabilizátora vlastního sebepojetí – nepřijímáme jako významné informace, které se nedají „nabalit“ na již vytvořená schémata.

- Prototyp je podle Kihlstroma a Cantorové (Macek, 1997) abstrahován z pozorování sebe sama ve specifických situačních kontextech. „Já“ představuje hierarchii mnoha „já“, tedy ne unitární, jednoduché já. Tato „já“ se integrují na různé úrovni abstrakce. Např. já sám versus já s druhými lidmi. Já v kontaktu se známými lidmi versus neznámými, v kontaktu s rodinou, versus s přáteli versus se spolupracovníky, atd. Připomínají role. Tyto různé kategorie v hierarchii mnoha „já“ jsou „směrem ke krajům propustné“ ve vztahu k jiným kategoriím.

Sebeschémata a prototypický přístup za spolupráce s pamětí, myšlením a představivostí zakládají vnitřně soudržné, spojené a stabilní sebepojetí. Pro člověka je důležité, aby jednotlivé znalosti vztahované k vlastnímu „já“ tvořily *souvislý a soudržný celek*. Lidé proto vyhledávají především takové informace, které potvrzují dosavadní představy o svém „pravém já“. Např. volíme si takové přátele, kteří nás odměňují, chováme se tak, abychom vyvolali takovou odezvu, jakou si přejeme vyvolat. Lidé s komplexním sebepojetím (self-complexity) jsou také schopni absorbovat určitá životní zklamání relativně snadněji než ti, kteří definují sami sebe pouze v několika specifických oblastech či rolích (Macek, 1997).

Sebehodnocení (self-evaluation, self-esteem) představuje emocionální stránku sebereflexe. Sebehodnocení může vystihovat stupeň jistoty-nejistoty ve vztahu k vlastnímu „já“ či jeho složek. Kromě vlastního „ideálního já“ (jací bychom rádi byli, konkrétní přání, naděje a aspirace) a „požadovaného já“ (takové charakteristiky, o kterých se domníváme, že bychom je měli mít) je pro sebehodnocení důležité i to, co si o nás myslí lidé, na jejichž mínění nám záleží (significant others). Určitou míru diskrepance mezi „aktuálním já“ a „ideálním“ či „požadovaným já“ zažívá každý člověk, a zakládá tak určitou míru nejistoty či tenze ve smyslu dosáhnout ideálu. Záleží ovšem na tom, jak velká je, jak důležité jsou pro nás ty oblasti sebepojetí, kterých se týká, a jak často a v jakých souvislostech si je uvědomujeme. Sebehodnocení je ovlivněné nejen tím, jak nás hodnotí druzí, ale i tím, jak interpretujeme vlastní chování a chování druhých lidí. Mechanismů udržení, zvyšování a snižování vlastního sebehodnocení je celá řada, například: sklon k benefektaci, optimismus vzhledem k vlastní budoucnosti, záměrný handicap, srovnávání s „horšími“ (Macek, 1997).

Sebepřijetí (sebeakceptace) se vztahuje k sebehodnocení a je komplexní, globální charakteristikou. V ranném dětství má sebepřijetí základ v bezpečné citové vazbě, která je základem pro uspokojování primárních psychických potřeb dítěte, pro získání bazální sebe-jistoty a důvěry vůči druhým lidem. Pozitivní vztah k sobě je obvykle spojen se strukturovaným, vnitřně konzistentním, relativně stabilním jasně vymezeným sebepojetím. Lidé kteří se hodnotí méně pozitivně, mají také menší schopnost reorganizovat a přehodnocovat poznatky vztahované k vlastnímu „já“ (flexibilita). Globální sebehodnocení nezáleží jen na specifických dílčích sebehodnoceních, ale také na celkovém emočním naladění (Macek, 1997).

Některé výzkumy také naznačují, že lidé s nízkým globálním sebehodnocením tolik nevěří tomu, že druzí je vidí tak, jak sami vidí sami sebe. Jde o sebepotvrzující strategie. Většina lidí si totiž myslí, že sebe znají lépe, než je znají druzí lidé. Jsou-li konfrontováni s odlišným dojmem, neradi ho přijímají, dokonce i tehdy, je-li pozitivnější než jejich vlastní mínění o sobě. V tomto případě tito lidé zažili negativní pocity vůči sobě v dětství, a vyvinuly se u nich hluboké pocity nejistoty a méněcennosti. Tyto pocity, pozitivní i negativní setrvávají a utvářejí u lidí jejich pozdější zkušenosti s ustavováním kongruence mezi vlastním a sociálním sebepojetím – vytváří se tendence ke kongruenci s jejich pocity. Jestliže se u někoho vyvinuly negativní pocity vůči sobě samému, bude přitahován lidmi, kteří mají vůči němu negativní pocity a negativní chování (Secord, Backman in Nakonečný, 2000).

Z uvedeného je zřejmé, že „já“ (ego) má tendenci k ustavení určité rovnováhy. Je schopné uspořádat informace o sobě do smysluplných konzistentních celků, filtrovat a hierarchizovat informace, nadhodnocovat je nebo naopak odmítat. Může vytvářet tlak na činné „já“ a usměrňovat chování ve směru sebe prezentace, sebepotvrzování, obrany a podpory ega. Tato psychická funkce k jistotě, rovnováze, bezpečí, řádu atd. se nazývá princip psychického ekvilibria.

2. 3. 3. Princip psychického ekvilibria

„Někteří psychologové hovoří o psychickém ekvilibriu (rovnováze) jako o analogii fyziologické homeostázy, popřípadě užívají pojmu psychická homeostáza“ (Nakonečný, 1995b, s. 227). Psychické ekvilibrium představuje dynamickou rovnováhu, která neznamená udržování stále stejného stavu (jako fyziologická homeostáza), ale udržování vnitřní psychické jednoty a její restauraci

odstraňováním vnitřních rozporů, a to především na úrovni ega (ego-obranné mechanismy, kongruence ega a chování sociálního okolí, kognitivní konsonance). Princip psychického ekvilibria vyjadřuje obecnou tendenci osobnosti udržovat a obnovovat dynamickou vnitřní psychickou rovnováhu, jejímž vývojově nejvyšším aspektem je rovnováha prvků ve struktuře ega a rovnováha ega a chování sociálního okolí vůči subjektu tohoto ega. Psychická rovnováha znamená odstraňování rozporů v prožívání a chování, ale neznamená nutně stálé vracení se k původnímu stavu; rovnováha může být obnovena i změnou, např. postoje nebo způsobu chování. Její restaurace může být dosaženo ustavením nového vnitřního stavu, jak ukazují některé teorie v této práci uvedené (Nakonečný, 1995b).

Stagner (Nakonečný, 1995b) vypracoval teorii rozšíření homeostázy na tendenci ke konstantnosti. Tato teorie popisuje rozšíření tendence ke konstantnosti od vnímání až ke konstantnosti, jež je funkcí ega, a představuje tak nejvyšší její úroveň. Organismus se nejprve učí vnímat identické objekty, jako nositele konstantních atributů. Vývojem se tato percepčně behaviorální konstantnost rozšiřuje na konstantnosti v sociální percepci, tj. na sociální prostředí, v němž si subjekt vytváří další rovinu konstantnosti, když se učí rozlišovat sociální podmínky uspokojování svých potřeb: kontakt s určitými osobami je zdrojem jistoty a určitých zisků, kategorizace osob usnadňuje přizpůsobení a ustavování sociálních konstant. Organismus je vystaven nezbytnosti udržovat varietu konstantních stavů, a proto i úkolu vytvářet determinující priority. Vrcholem vývoje je posléze ustavení ego-konstantnosti a ego-motivace, neboť „ego bude opakovaně vnímáno jako část totální situace, zahrnující restauraci biologického ekvilibria, fyzické konstantnosti a sociální rovnoměrnosti, může se stát vysoce hodnoceným klíčovým objektem pro udržování všech potřebných ekvilibrií“ (Stagner in Nakonečný, 1995b, s. 229). Zralé ego má svou vlastní konstantní funkci; má tendenci učinit osobnost nezávislejší na změnách ve fyzickém a sociálním okolí.

2. 4. Identita

Psychologie chápe identitu jednotlivce jako prožívání toho, čím jedinec je, ať už jako individuum, nebo jako člen společnosti. Erikson (Bačová, 1997, s. 213) ego identitu definuje jako psychologický mechanismus, který umožňuje „*narastanie istoty, že vlastná schopnosť udržať vnútornú rovnakosť a kontinuitu (vlastné ego v psychologickém zmyslu) sa rovná schopnosti udržať vlastný zmysel rovnakosti a kontinuity pre iných*“. Představuje tak další celek, který člověku přináší jistotu. Skládá se z dílčích komponent, celků. Viera Bačová uvádí eklektickou teorii identity.

Intrapersonální rámec sebedefinování

Identitu chápanou jako jádro osobnosti tvoří pocit sebetotožnosti založený na prožívání své kontinuity. Identita je z tohoto hlediska *sebeuvědomění si své celostnosti, autenticity, nepřetržitosti a stability vzhledem k vnitřním osobním hodnotám a normám*. V tomto smyslu identita zahrnuje i integrující potenciál „já“; uvědomování si své psychické kontinuity a změny zároveň. Tady nejvíce souvisí teorie identity s psychologickými koncepcemi „já“, sebepojetím, sebehodnocením. V případě identity jde i o poznání toho, jaký jsem podle morálních kritérií společnosti. Obsahem osobní identity na intrapersonální úrovni jsou uvědomované charakteristiky, které má jedinec společné i rozdílné s jinými lidmi.

Interpersonální rámec sebedefinování

Identita jedince se vyvíjí *identifikováním se sociálními rolemi*. Zahrnuje to procesy přijetí sociálních rolí, osobnostní angažování se v roli, vyrovnávání se s novou nebo změněnou rolí, využívání rolí na sebezprezentaci. Obsahem identity jsou pojmenování rolí, kterými se odpovídá na otázku „kdo jsem, resp. čím jsem“.

Sociální rámec sebedefinování

Sociální rámec identity jedince určuje jeho *příslušnost ke společenským skupinám* a jeho postoj k této sociální příslušnosti. Obsahem identity jedince na této rovině je pojmenování sociální skupiny nebo společenství, do kterého je přiřazovaný (sebou samým, nebo jinými) a to bez ohledu na jeho prožívání této příslušnosti. Obsahuje i názory jedince o tom, jaký má mít emocionální vztah k různým společenstvím a kulturám, do kterých se narodil (Bačová, 1997).

2. 4. 1. Vývoj identity jedince

Jedinec není vybavený spolehlivým mechanismem, který by mu zaručoval bezproblémové konstruování jeho identity. Nasvědčuje tomu nepříjemný až mučivý průběh procesů sebepoznávání a sebedefinování se například v období dospívání. Podle Eriksona je období adolescence obdobím „psychosociálního moratoria“. Je to doba, kterou společnost poskytuje jedinci k tomu, aby si vytvořil životaschopnou identitu. Společenské instituce umožňují adolescentovi experimentovat s hodnotami a zkoušet si role dospělého. V této době opět dochází k potřebě redefinování jistoty – identity. Příčinou je biologické, rozumové dozrávání, osamostatňování od rodiny, zaměstnání. Staré schéma nestačí novým úkolům nastávajícího období a jedinec je s větší autonomií nucen k novému hledání jistoty, hledání životních hodnot, plánů a cílů. Jedinec je tak vystaven značné vnitřní i vnější nejistotě bez podpory dostatečně uspořádaného a pevného celku jistot v podobě identity, zejména jejich výběrových komponent (viz. dále). V procesech sebedefinování jedinec porovnává *subjektivní identitu s objektivní identitou* (definování jedince jinými). Jedinec sám sebe definuje ve světle toho, jak vnímá, že ho definují jiní v porovnání s tím, jak definuje sebe. Intuitivně či uvědoměle se snaží o přibližnou rovnováhu, aby se vyhnul zraňujícímu rozporu, tedy pocitu ohrožení identity a nejistotě.

Charakteristiky dané narozením jsou *připsané* (pohlaví). Jsou relativně stabilní, neproblematické. Další komponenty jsou *nabyté*. Některé jsou nabyté jednorázovým výkonem – identita se změnila natrvalo a relativně bezproblémově (rodičovství), jiné soustavným úsilím, stálým redefinováním se podle měnících znaků (mzdy). Jedinec si může složky identity také *vybrat*. Existují společensky schvalované hodnotové předpisy pro výběr, ale také existují složky identity, pro které se jedinec rozhoduje, aniž by měl k dispozici společensky uznávaný hodnotový systém, „nápovědu“ neproblémové, sociálně žádoucí alternativy. Tento typ sebedefinování je pro jednotlivce problémový a to v závislosti na dané kultuře a historické epoše, které poskytují různý prostor pro možnost vybírat si komponenty identity, a tak se s rostoucími alternativami zvyšuje nejistota při jejich vybírání. Společnost také určuje, které komponenty identity je možné změnit, která ze složek identity jedince se stává identitou samozřejmou, která identitou aktuálně prožívanou, a která identitou hledanou (Bačová, 1997).

2. 5. Teorie osobnosti

„Já“ jako subjektivní integrující „celek“ představuje jádro osobnosti a identity. Teorie osobnosti tedy představují celek širší. Ačkoli vnímáme svou osobnost jako jednotnou a pevnou, ve skutečnosti je v neustálém pohybu. Podobá se spíše procesu než pevné struktuře, spíše stavu, který se vyvíjí, než který trvá (Drapela, 1997). Teorie osobnosti jsou soustavy vypracované k vysvětlení interakce dynamických sil působících v životě každého člověka. Proto by se měl v jejich koncepcích objevovat i princip jistota-nejistota.

2. 5. 1. Hlubinně orientované koncepce

Hlubinně orientované koncepce vycházejí z „hlubinných“ vrozených sil psychodynamické povahy. Osobnost je pojímána jako víceméně stabilní struktura a hlavním zdrojem variability v aktivitách subjektů jsou jejich vnitřní dispozice, které krystalizují či se dostávají do konfliktu s podmínkami a možnostmi naplnění. Jde o tzv. motivační či psychodynamické teorie osobnosti, které apriorně vycházejí z vnitřní, biologické určenosti vlastností osobnosti a jejího psychického vývoje (Mikšík, 2003).

2. 5. 1. 1. Psychoanalytická teorie Sigmunda Freuda

Z psychoanalytické teorie je pro tuto práci zajímavý koncept pudů. Učení o pudech je základem výkladu dynamiky osobnosti. Pudy pramení z tělesných potřeb, jsou zacíleny na jejich uspokojení. Jsou to síly, které existují za napětími vzbuzovanými „id“. Freudovo pojetí pudů zahrnuje tyto body: 1) pudy jsou vrozené; 2) patří k id; 3) slouží jako psychický projev tělesného napětí. Freud rozlišuje dvě skupiny pudů jako základní:

Erós – pud života. Erós se řídí *principem slasti*. Jeho hlavní zaměření je sexuální, vedoucí k intimnímu spojení a popřípadě ke zplodění nového života. Erós je spjat s různými částmi těla, nazývanými erogenní zóny, které jsou vnímavé vůči stimulaci, jež vyvolává slast. Tyto zóny mají velmi významnou úlohu ve funkci pudu života; také mají úzký vztah ke stádiím vývoje osobnosti. Vývoj osobnosti probíhá v pěti stádiích, tak jak se přesouvá centrum slasti (erogenní zóny): orální stadium, anální stadium, falické stadium, období latence, genitální stadium.

Thanatos – pud smrti. Thanatos se vyznačuje destruktivitou a řídí se *principem nirvány*. Nirvána představuje neexistenci utrpení a naprostý pokoj, který nakonec každý člověk nalezne ve smrti. Před smrtí však probíhá pochod ničení nebo pomalého rozpadu. Thanatos se projevuje zlostí a agresivním chováním, které může být zaměřeno vůči druhým nebo vůči sobě samému (Drapela, 1997).

Svou povahou směřují Erós a Thanatos odlišným směrem, příležitostně se však spolu spojí. Oba tyto pudy jsou přítomny v každém člověku, avšak nikoli ve stejné míře. Jeden z nich vždy převládá. Éros má charakter „nejistoty“ ve smyslu pohybu, změny, expanze chování k novému a Thanatos odpovídá „jistotě“ jako pokoj, klid, nirvána.

Éros a Thanatos nestojí v protikladu, jsou oba projevem hédonismu „id“. Interpersonální konflikty se odehrávají mezi tímto „id“, „*egem*“ a „*superegem*“. Tyto tři složky tvoří strukturu osobnosti; „id“ se řídí principem slasti, „ego“ principem reality a „superego“ principem dokonalosti. Princip reality (ego) vyrovnává napětí mezi pudy (id) a požadavky společnosti, osobní morálkou (superego) (Drapela, 1997). Ego tu představuje jakýsi rovnovážný článek mezi dvěma „nebezpečnými“ silami, představuje tak jistotu v nejistotě. „Ego“ je *racionální*, zvažuje činy a pudové tendence a jejich následky.

„Superego“ má kromě vědomé také nevědomou rovinu. Id představuje „temnou, nepřístupnou část naší osobnosti“ jako takové, je v nevědomí celé; je „*chaosem*, kotlem plným kypících vznětů“ (Freud in Drapela, 1997, s. 22). Ego funguje na vědomé a předvědomé úrovni a je *racionální*. Konflikt jistota (řád)-nejistota (chaos) tak probíhá na úrovni *vědomí-nevědomí*. Příznačné také je, že v nevědomí panují iracionální síly, zatímco vědomí – ego, spolu s některými normami superega jsou *racionální*. Dobře rozvinuté ego (jistota) je známkou zdravé osobnosti.

Koncept nevědomí je podle samotného jeho autora podstatný tím, že po Koperníkovi a Darwinovi je to další rána antropocentrismu („naivní sebelásce lidstva“). Toto učení „chce lidskému Já dokázat, že není pánem ani ve svém vlastním domě a je odkázáno na sporé zprávy o tom, co se nevědomě děje v jeho duševním životě“ (přednáška S. Freuda podle Stromšík in Krob, 1999, s. 161).

Adlerem a Jungem začíná velmi brzká a přitom mnohostranná diferenciacie uvnitř hlubinných koncepcí. Všechny tyto koncepce si zachovávají důraz na primárnost pudových zdrojů jako základů motivace. Záhy se však prosazuje nezbytnost přiznat významnější úlohu vědomí a společenskému okolí v utváření motivačních struktur.

„Ego-analytici“ zakládají své koncepce na „Ego“ (Já) jako na pojmu centrálním: „Já“ je nejdůležitějším výtvozem osobnosti, jeho pomocí se uskutečňuje přizpůsobení člověka vnějším, především sociálním podmínkám (Mikšík, 2003). Pozornost se tak přenáší z pudových iracionálních sil, na racionální ego a jeho utváření; z říše chaosu na říši řádu.

2. 5. 1. 2. Egoteorie osobnosti Erika Eriksona

Eriksonova Egoteorie osobnosti je charakteristická epigenetickými stadii (jeden prvek vzniká na podkladě jiného v čase a v prostoru) charakterizující vývoj od narození do stáří. Ústředním tématem vývojového procesu podle Eriksona je utváření osobní identity, která úzce souvisí s vývojem ega. Než se objeví zralé ego, musí člověk získat přiměřený pocit identity (Drapela, 1997).

Erikson navrhl strukturu vývoje osobnosti, kterou pojímá jako osm stadií. Každé stadium je popsáno v podobě psychologické krize, která obsahuje dva psychosociální konfliktní póly. Stadia obsahují jak možnosti růstu, tak i prvky ohrožení. Jistotu-nejistotu tu představuje konflikt dvou pólů např. důvěra-nedůvěra, který sám přináší jistý stupeň nejistoty do daného období, které je ukončeno vyřešením konfliktu ve směru jistoty – důvěry, rovnováhou ega tedy dočasnou jistotou, což přináší novou sílu či mohutnost v podobě ctnosti (virtue). Prvky ohrožení spočívají v uhýbání člověka před patřičným řešením konfliktu. Dojde-li k tomu, převládne negativní pól a ctnost nevznikne, duševní vývoj jedince stagnuje. Jediným způsobem, jak takový problém odstranit, je vynaložit úsilí na dodatečnou nápravu. To vyžaduje návrat zpět až k bodu, kdy došlo k negativnímu řešení, účinnější přístup k dosud nerozřešenému konfliktu a následně vytvoření chybějící ctnosti.

1) **Důvěra proti základní nedůvěře.** Osoba, která pečuje o kojence, poskytuje zážitek bezpečí tehdy, je-li její chování předvídatelné. Kojenec se učí důvěřovat této osobě a posléze i důvěřovat sobě. Tato základní důvěra pomáhá kojenci

vytvořit si účinné způsoby chování ke zvládnání růstu zubů a jiných nepříjemných událostí v průběhu vývoje. Ctností tohoto stadia je *naděje* – základní lidská síla, kterou Erikson chápe jako podmínku, aby člověk zůstal naživu.

2) ***Autonomie proti zahanbení a pochybnosti.*** Dítě se pouští do nových činností – chůze a mluvení – a učí se ovládat vyměšování. Erikson zdůrazňuje potřebu vyváženosti mezi „zadržováním“ a „pouštěním“, protože análně svalové chování má své důsledky pro sociální interakce: příliš mnoho svázanosti, anebo příliš málo zábran. Ctností tohoto stadia je *vůle*.

3) ***Iniciativa proti vině.*** Dítě plánuje, experimentuje a pouští se do nových aktivit. Přílišná snaha o úspěch při těchto nových záměrech, zvláště když jsou přítomny přehlíženy potřeby jiných lidí, vyvolává u dítěte pocity viny. Jiné pocity viny mohou být následkem fantazií, z nichž některé jsou sexuální povahy. Ctností tohoto stadia je *účelnost*; dítě může prostřednictvím hry poskytovat náznaky svých budoucích aspirací.

4) ***Snahivost proti méněcennosti.*** Dítě nyní přechází od hry k produktivnějším činnostem, které vyžadují dovednosti a správné užívání nástrojů. Úspěch vyvolává v dítěti radost; neúspěch pocit méněcennosti, a to i v případě, že úkol byl pro věkovou úroveň dítěte příliš obtížný. Ctností tohoto stadia je *kompetence* – krok ve směru zralého úkolového zaměření.

5) ***Identita proti zmatení rolí.*** „V žádném jiném stadiu životního cyklu...nejsou si tak těsně blízké přísliby objevení sebe samého a hrozba ztráty sebe samého“ (Erikson in Drapela, 1997, s. 70). Toto stadium sjednocuje všechny předchozí představy člověka o sobě samém. Vědomí identity ego dává dospívajícímu člověku důvěru, že jeho sebepojetí odpovídá tomu, jak ho vnímají druzí. Ctností tohoto stadia je *věrnost*, osobní oddanost zvolenému povolání či životní filosofii.

6) ***Intimita proti izolaci.*** Podle Eriksona je intimita zdravým spojením vlastní identity s identitou druhého beze strachu, že člověk ztratí sám sebe nebo „rozpuští“ svou identitu. Intimita by měla obsahovat závazek a může být vyjádřena sexuálně. Proces intimity může člověku pomoci vyjasnit si svou vlastní identitu prostřednictvím identifikace s druhým člověkem. Ctností tohoto stadia je *láska*.

7) ***Generativita proti stagnaci.*** V tomto stadiu se lidé zapojují do společnosti, aby vytvářeli něco hodnotného – ať už to je potomstvo, hmotné statky, umělecká díla nebo tvůrčí myšlenky. Ctností tohoto stadia je *pečování*, ochota konstruktivně přispět společnosti.

8) ***Integrita ego proti zoufalství.*** Pokud se člověk ve stáří nemůže ohlédnout na svůj život s pocitem dobře vykonaného díla a osobního naplnění, nastupuje zoufalství. Erikson vidí vztah mezi dětskou důvěrou a dospělou integritou: „Zdravé děti se nebudou bát života, pokud budou mít jejich rodiče dostatečnou integritu k tomu, aby se nebáli smrti“ (Erikson, 2002, s. 245). Ctností tohoto stadia je *moudrost* – výsledek celého vývojového cyklu jedince (Drapela, 1997).

Vidíme, že se v průběhu vývoje nejistota v podobě konfliktu a jistota v případě jeho vyřešení skokem pohybují a nabývají konkrétních podob, které jsou podle Eriksona obecně postižitelné. Je to teorie jakési predeterminovanosti ideálního způsobu vývoje. Tyto stupně vývoje jsou výsledkem „základního plánu“ osobnosti, který je dán geneticky.

Druhá tendence k diferenciaci od psychoanalýzy souvisí s tím, že mezi psychoanalytiky se upevňuje názor, že k analýze zdrojů psychického selhání nestačí ohraničit se egem a rodinou, ale že je nezbytné pochopit roli kulturních a ekonomických faktorů ve formování osobnosti a ve vzniku neuróz. Stoupenci těchto koncepcí, se nebudou zaměřovat na „normální“ vývoj člověka či ega, ale na disharmonický výsledek konfliktu jistota-nejistota a jeho důsledky pro chování a prožívání člověka. Z toho vyplývá, že zde nenajdeme obecný pohyb jistoty-nejistoty ve smyslu restaurace dynamické rovnováhy na „vyšších“ stupních. Klíčovými představiteli jsou Horneyová, Sullivan a Fromm (Mikšík, 2003).

2. 5. 1. 3. Sociokulturní teorie osobnosti Karen Horneyové

Sociokulturní teorie Horneyové (stejně jako Sullivanova) staví celou svojí koncepci na tezi, že člověkem hýbají navzájem neslučitelné nevědomé pohnutky:

- ***Směřování k bezpečnosti; potřeba bezpečí*** (Sullivan – *interpersonální bezpečí*). Svým charakterem odpovídá významu jistoty. Jejím motivačním jádrem je cítit se potřebným, milovaným a chráněným před nebezpečným a nepřátelským světem. V uspokojení potřeby bezpečí je dítě zcela závislé na rodičích. Pokud rodiče manifestují vůči dítěti něžnost a vřelost, uspokojují jeho potřebu bezpečí a vyvíjí se zdravá osobnost. Když jednají tak, že nenaplnují, resp. brání uspokojování potřeby bezpečí, vyvíjí se osobnost dítěte abnormálně.
- ***Směřování ke spokojenosti; potřeba satisfakce, zadostiučinění, uspokojení***, (Sullivan – *uspokojení potřeb*). Je ve styku s „nejistotou“ (podobně jako

„desire“, podmětné já atd.) a stupeň nejistoty přináší. Např. jak tvrdí Sullivan, když se dítě snaží uspokojit své potřeby, často tím u dospělých vyvolává negativní odezvy (Drapela, 1997). Obsahuje všechny základní fyziologické potřeby. I když Horneyová uznává význam uspokojení potřeb zabezpečujících fyzické přežití, nepřipisuje jim klíčový význam při formování osobnosti. Za základnější pro vývoj osobnosti dítěte považuje potřebu bezpečí (Mikšík, 2003).

Konflikt mezi těmito potřebami vyvolává nezbytnost potlačit jednu z nich, tzn. vytěsnit ji z vědomí. Potřeba bezpečí může být frustrována širokým okruhem chování rodičů: netečností (lhostejností), nespravedlivými tresty, proměnlivým (nevypočitatelným) chováním, výsměchem, nedodržováním daných slibů, přehnaným ochranářstvím, zřejmým preferováním sourozenců dítěte. Kultura zesiluje nevědomé vnitřní drama tím, že na jedné straně stimuluje potřeby, a na druhé straně vytváří omezení (ekonomická, právní, etická), která tyto potřeby potlačují. Tyto potlačené impulsy, potřeby, cíle pronikají do vědomí silně zamaskovaným způsobem již od dětství a jsou nevědomým základem, na němž si člověk vytváří představy o sobě samém. Výsledkem je, že se u dítěte utváří základní pocit hostility. Vzniká konflikt mezi závislostí na rodičích a odporem k nim. Tento konflikt vyvolává obranu potlačením: aby psychicky zvládalo tenze a potlačilo pocity hostility vůči rodičům, je nejisté dítě motivováno pocity bezmocnosti, strachu, lásky a viny. Tyto potlačené pocity odporu a hostility, způsobené rodiči, nejsou izolovány. Jsou manifestovány ve všech vztazích, jež dítě má či bude mít s ostatními lidmi (Mikšík, 2003).

Díky těmto skutečnostem prožívá dítě *základní úzkost*: pocit, že je izolované a bezmocné vůči potenciálně nepřátelskému světu. „Pojem základní úzkosti jako intenzivního a pronikavého pocitu nejistoty je jedním z nejzákladnějších pojmů Horneyové“ (Mikšík, 2003, s. 61). Základní princip vývoje tedy má dvě alternativy: bezpečí (jistota)-základní úzkost (nejistota). Na rozdíl od Freuda nepovažuje Horneyová úzkost za nevyhnutelnou součást psychického stavu člověka, ale za výsledek pocitů nejistoty v interpersonálních vztazích. K překlenutí pocitů nejistoty, bezmocnosti a hostility, doprovázejících základní úzkost, se dítě často uchyluje k určitým obranným strategiím. Horneyová rozlišuje 10 takových strategií, které nazývá neurotickými potřebami. Seskupuje je do tří kategorií. Každá z nich představuje specifickou strategii obecné orientace ve vztazích

k druhým lidem, sloužící k redukci úzkosti, k tomu, aby se vytvořil pocit bezpečí a jistoty a život se stal snesitelným. Jde o strategie:

1. tíhnutí k lidem (povolný osobnostní typ),
2. tíhnutí k oddalování se od lidí (uzavřený osobnostní typ),
3. směřování proti lidem (hostilní typ osobnosti).

(Mikšík, 2003)

2. 5. 2. Behavioristicky orientované koncepce

Behaviorismus je vedlejším produktem amerického praktikismu, jeho paralelou je filosofický pragmatismus a industrialismus. Behaviorismus přistupuje k osobnosti z opačného hlediska než hlubinně orientované koncepce, které kladli hybnou sílu aktivit do vnitřních zdrojů. Zakládá na tom, že všechny behaviorální tendence osoba získává. Osobnost pojímá jako akumulovanou sadu naučených vzorců chování. Osobnost nemá v klasickém behaviorálním pojetí reálnou existenci a nepokládá se za zdroj lidského chování. Je to pouze pojem vyvozený z vnějšího pozorovatelného a měřitelného chování (Mikšík, 2003).

2. 5. 2. 1. Subjektivní behaviorismus

Subjektivní behaviorismus Dolarda a Millera vychází z procesu učení a jeho sledu podnět–odezva. V jeho rámci však usilují o vysvětlení osobnosti jako středního článku mezi podnětem a odezvou – jejich vnitřních psychických pochodů (včetně nevědomí), podstaty, povahy a zdrojů vývoje. Tato teorie spojuje specifickým způsobem psychoanalýzu a behaviorismus (Drapela, 1997).

Aby se člověk něco naučil, musí: něco chtít (pudová potřeba), něčeho si všimnout (podnět), něco udělat (odezva), něco získat (zpevnění). To je výrazem skutečnosti, že učící se jedinec musí být k odezvě na podnětovou situaci **puzen** (motivován) a za její provedení při aktualizaci spouštěcího podnětu **odměněn** (Mikšík, 2003). Při existenci potřeby a získávání odměny (apetenci) zažívá podle mě jedinec tenzi a nejistotu, po jejím získání a nasycení pociťuje jistotu.

Zpevňováním sledu „podnět-odezva“ si člověk osvojuje návyky, to znamená učí se cestu od nejistoty nedostatku k jistotě uspokojení. V důsledku toho reaguje na některé podněty (signály) pohotověji než na jiné. Jako výsledek tohoto procesu, osvojování si návyků učním, se utváří a rozvíjí osobnost jako celek. Osobnost představuje strukturu umožňující zvyšovat jistotu a porozumění okolí a

připravenost odpovídat. Jedinec se rodí s vrozenými primárními potřebami, napomáhajícími od samého počátku k uchování fyziologického života (bolest, hlad atd.). Osobnost si pak jedinec utváří v dětství osvojováním repertoáru sekundárních potřeb, které v daném sociokulturním prostředí rozvíjejí potřeby primární – jako výsledek procesu učení. Osobnost je tudíž tvořena soustavou návyků, příznačných pro chování daného jedince. Je fasádou, za níž se skrývají funkce vrozených potřeb, na kterých je založena (Mikšík, 2003). Toto základní schéma podmiňování, učení, vytváření návyků je příbuzné pohybu jistoty-nejistoty ve smyslu udržování dynamické rovnováhy mezi nimi. Podle Hulla je chování funkcí situace a organismu. Organismus pak jedná na základě principu pud-redukce pudu (in Drapela, 1997). To že se „organismus“ něco naučí, zvyšuje jeho adaptační schopnosti, dovoluje předpovídat, volit řešení, „redukci pudu“, a tak umožňuje operovat ve větším časoprostoru.

Behavioristický pohled je ovlivněn snahou po objektivitě. Je to pohled na chování z vnějšku a v kontrolovaných podmínkách, který zkoumá jeho jednoduché formy.

2. 5. 3. Fenomenologické a humanistické koncepce osobnosti

Fenomenologie užívá percepčního (vnitřního) vztažného rámce, tj. pohlížení na věci z hlediska pozorované osoby, nikoli očima objektivního vnějšího pozorovatele (behaviorismus). Oproti hlubinným koncepcím, jsou koncepce fenomenologické a humanistické charakteristické důrazem na *seberealizaci*, *sebeaktualizaci*, *růst* atd.. Obecnou tendenci těchto směrů k odvaze různého vrhání se do nejistoty; opouštět konvenční, běžné, jisté, což souvisí s pojmy svobody, odpovědnosti se vrátím v kapitole o existenciálních filosofických směrech.

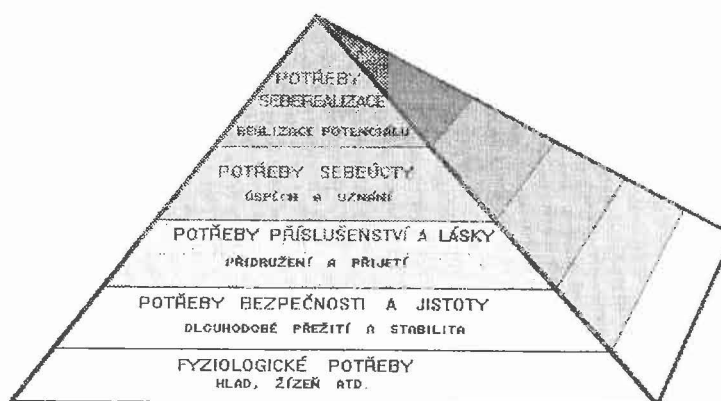
2. 5. 3. 1. Humanistická teorie Abrahama Maslowa

O seberealizaci nebo sebeaktualizaci jako o nejvyšší potřebě mluví i A. Maslow v jeho Humanistické teorii osobnosti. „Člověk je bytost ovládaná obrannými a tvořivými tendencemi, žije ve stálém napětí mezi těmito tendencemi, což Maslow vyjadřuje schématem:

$$\textit{Jistota} \leftarrow \textit{\u010dlov\u011bk} \rightarrow \textit{r\u016fst}$$

(Nakonečný, 1995a, s. 165)

Zdravý růst pak lze označit jako „nikdy nekončící sérii situací svobodné volby, s nimiž je každé individuum konfrontováno v každém bodě svého života a v nichž musí volit mezi radostí z jistoty a růstem, závislostí a nezávislostí, regresí a pokrokem, nezralostí a zralostí“ (Maslow in Nakonečný, 1995a, s. 165). Proces růstu vyžaduje stálou ochotu riskovat, dopouštět se omylů, rozbít staré zvyky – což vyžaduje odvalu. Překonat tendenci setrvávat na minulém chování a zvycích, být otevřený novým idejím a zkušenostem, bývá spojeno s narůstáním úzkosti a obav z „kroku do neznáma“ a posiluje tendenci k bezpečí a jistotě. To vše vede k obecně rozšířené tendenci omezit se na uspokojování potřeb na nižší hladině (Mikšík, 2003).

(Mikšík, 2003, s. 166)

Uvedenou hierarchickou strukturu potřeb Maslow člení do dvou širších skupin, které odpovídají jistotě-nejistotě:

- **Potřeby nedostatkové** zajišťující biologické a psychické přežití, uchování jedince. Patří sem první čtyři skupiny potřeb (fyziologické, bezpečí, náležitosti lásky, úcty).
- **Potřeby růstové** vedoucí k přesahování přítomnosti, přítomného stavu člověka a k jeho rozvoji ve směru dosahování cílů nadosobních. Jsou reprezentovány pátou skupinou potřeb. Této úrovně potřeb však dosahuje jen málo lidí (Mikšík, 2003). K nim se váže schopnost sebetranscendence, která vede k „vrcholným zážitkům“. Téměř mystické unesení, s nímž se zde setkáváme, působí sjednocení jedince s vesmírem a tranzu podobné zapomenutí na čas a prostor (Drapela, 1997).

Sebeaktualizace je nikdy nekončícím procesem, který postupuje dynamickým sledem stupňů vzhůru po kontinuu. Hierarchické uspořádání potřeb znamená, že nižší potřeby musí být dostatečnou měrou uspokojeny dříve, než se uplatní potřeby vyšší. Jakoby člověk musel nabrat dostatečnou jistotu v podobě nedostatkových potřeb k naplňování potřeb sebeaktualizačních. Jde tu opět o stupňovitý (epigenetický) pohyb. Pokud nejsou potřeby určitého stupně v hierarchii v dostatečné míře uspokojeny, další vzestupný krok nenastane. Čím výše jedinec dospěje, tím „hlubšího štěstí, pokoje a bohatství ve vnitřním životě“ může dosáhnout (Maslow in Drapela, 1997, s. 138).

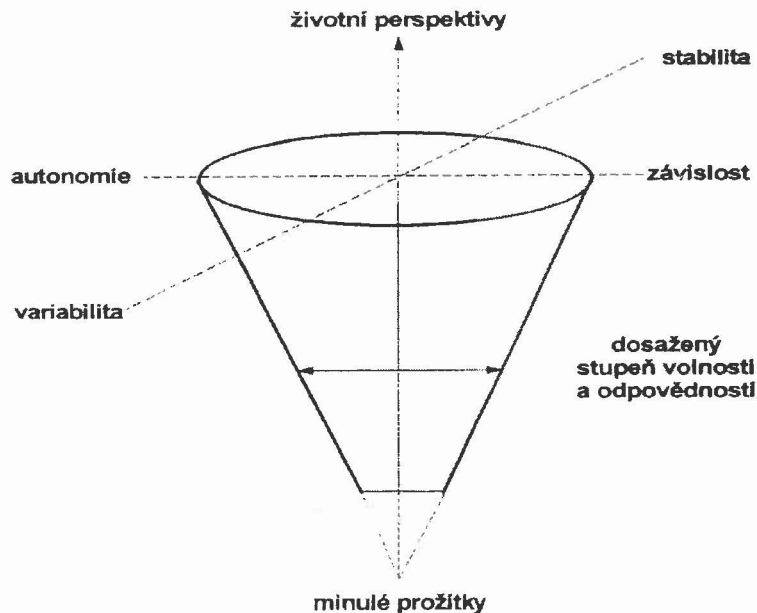
2. 5. 4. Závěr

Domnívám se, že princip vyjádřitelný protiklady jistota-nejistota je základem našeho uspořádání, našeho vývoje a adaptace. Silně souvisí s našimi potřebami a jejich uspokojováním. Člověk je doslova prošit stehy jistoty a nejistoty. Langmeier a Matějček uvádějí „základní psychické potřeby“ zdravého vývoje:

- **Potřeba podnětové proměnlivosti** – stimulace – její dostatečná složitost a variabilita.
- **Potřeba kognitivního řádu** – smysluplného, srozumitelného a organizovaného uspořádání podnětů.
- **Potřeba emoční vazby** – specifického sociálního objektu, k němuž je dítě vázáno těsným a stabilním poutem.
- **Potřeba autonomie** – nezávislosti, sebenaplnění a zajištění osobní integrity.
- **Potřeba otevřené budoucnosti.**
- **Potřeba akceptované vlastní minulosti.**

(Langmeier, Krejčířová, 1998)

Podle mě tyto potřeby zřetelně představují tři roviny kontinua jistota-nejistota; *kognitivní, emoční a časovou*. Odpovídají tak „Hypotetickému modelu psychického vývoje“ Ch. Bühlerové, která patří také k humanisticky orientované psychologii:

(Langmeier, Krejčířová, 1998, s. 223)

„Harmonický vývoj je podmíněn stálým rozsahem vyhledávaných a poskytovaných nových (proměnlivých) podnětů, které jsou organizovány do stále dokonalejších (relativně stabilních) kognitivních schémat. Souběžně narůstá v emočně-sociální oblasti počet vztahů závislosti k druhým lidem při rostoucí vlastní autonomii. Jedinec je přitom sám aktivní při formulaci a sledování vlastních životních cílů – při současném zachování kontinuity svého „já“ zakotveného v minulých prožitcích“ (Bühlerová in Langmeier, Krejčířová, 1998, s. 223).

2. 6. Poznávání

Psychologie rozeznává kognitivní procesy: vnímání, představování, myšlení, ale poznávání se účastní také další psychické funkce.

Jistota-nejistota jako základní princip osobnosti musí být nutně obsažen i v základu psychických konceptů, jako je vnímání, myšlení, pozornost, učení, paměť, řeč, jazyk a dalších. I myšlenka musí být myšlenkou něčeho, nějakého celku, musí nést nějaký význam, jinak by byla nemyslitelná. Viděli jsme, že s poznáváním byla provázána jistota (belief, sebepojetí, návyky atd.). Poznávání, je našim nástrojem v nekonečném chaosu. Pomocí něho nacházíme, konstruujeme řád, celek, jistotu, smysl. Zjednodušeně se dá říci, že: vnímání je konstrukce celků, tvarů, vjemů z dat, které přicházejí ze smyslových orgánů. Pozornost celky, tvary

vyděljuje, vyhledává a udržuje z okolí, pozadí (ať už bezděčně, nebo vědomě). Představy umožňují vytvářet a pracovat s celky, tvary, jak v čase (vzpomínky, očekávání), tak v prostoru (představy reálné, fantazie). Myšlení dovoluje tyto celky konstruovat, uspořádat, rozkládat, provazovat sítí vztahů a díky tomu řešit neznámé situace (problémy). Toto provazování by se neobešlo bez emocí, které zvýznamňují tyto celky. Učení umožňuje vydělené, významné, komplexní-provázané celky zabudovávat do paměti, která je s ostatními psychickými koncepty nutně svázána díky tomu, že fixuje tyto známé celky, a proto dovoluje vnímání, pozornost, představy, myšlení, emoce, učení, řeč... také ale celky jako já, identitu a další.

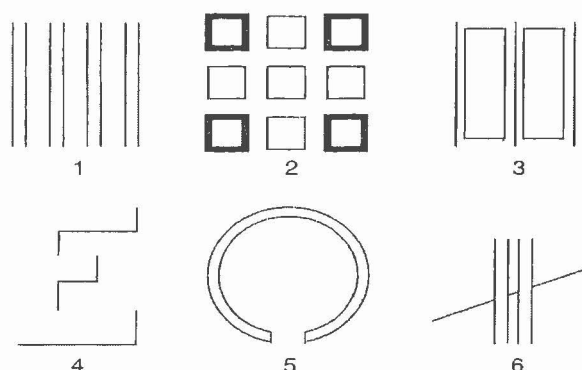
Tyto psychologické koncepty, či konstrukce ukazují svou provázanost na to, že rozkládají komplexní proces, jehož podstatou je orientace v (nejistém) okolí, pomocí vytváření, poznávání, fixování, elaborování a využívání těchto celků, řádu, který přináší jistotu.

2. 6. 1. Gestaltismus

Významný je z tohoto pohledu gestaltismus. Vznikl jako reakce proti krajnímu atomismu. Ch. von Ehrenfels, předchůdce gestaltismu, prohlásil v roce 1890, že celek je víc než suma částí a že celky nelze vždy vykládat z částí. Zakladatelé gestaltpsychologie a představitelé tzv. Berlínské školy byli Max Wertheimer, který roku 1912 ukázal, že vjem je celostním zážitkem, Wolfgang Kohler, který použil gestaltistický přístup ke studiu řešení problémů při výzkumu šimpanzů a Kurt Koffka, který vydal knihu *Principles of Gestalt Psychology* (Hoskovec, 1992).

Principy gestaltistické teorie byly zprvu vypracovány v oblasti psychologie vnímání. Vnímání bylo do té doby vysvětlováno jako suma počitkových elementů. Gestaltisté prokázali, že se v utváření vjemových struktur uplatňují určité vrozené tendence k vytváření struktur ve vnímání, tj. k určitým figurám. Vjemové pole se rozčleňuje na *figuru*, tj. to, co je v něm dominantní, v popředí vystupující jako vlastní objekt, a na *pozadí*, tj. to, co je za nebo mimo tuto figuru v jejím okolí jako něco méně zřetelného. To nejspíš vysvětluje, proč „nejistota“ často nenabývá žádný tvar, určitost. Změť nepochopitelných dezorganizovaných počitků nevzniká. Vnímáme např. klíčový objekt (figuru) obrazového sdělení, ostatní počitky přitom vnímáme jako pozadí objektu, na který jsme se soustředili. Gestaltisté objevili tzv.

tvarové zákony, jimiž vysvětlovali, proč se určité podnětové elementy seskupují v určité útvary (struktury):

Ilustrace základních principů uplatňujících se v sensorické organizaci vnímání (vytváření figur)

1. Zákon blízkosti (celek vytvářejí podněty, které jsou si blíže).
2. Zákon stejnosti (celek vytváří seskupení stejných prvků).
3. Zákon uzavřenosti (celek vytváří to, co je ohraničeno konturami).
4. Zákon zkušenosti (celek tvoří to, co již bylo předmětem zkušenosti).
5. Zákon pregnantnosti (neúplné a neurčité tvary vnímáme jako úplné a určité).
6. Zákon společného osudu (celek vytváří prvky, které mají společný „osud“, např. stejný směr).

(Nakonečný, 1997, s. 388)

Všechny tyto principy jsou dokladem společně nadřazeného zákona pregnance. Každý z nich ilustruje, že zrakové objekty vnímáme nejjednodušším možným způsobem, jenž organizuje vzájemně odlišné prvky do stabilního a koherentního tvaru. Gestaltisté v tomto smyslu hovoří o genetickém, fenomenálním a funkčním primátu celku nad částmi, jimiž je vytvářen. Útvary či celky se však vyčleňují nejen ve vnímání, ale i v myšlení, cítění atd. (Nakonečný, 1995).

Například Koffka vidí jádro učebního procesu v novém ztvarování vjemového pole. V učebním procesu vznikají struktury tam, kde předtím vládl ve vztazích chaos. Je tak získán vhled, na jehož základě se jedná. To znamená, učení je možné tehdy, když je situace pro žáka přehledná. Kde je žáku znemožněno přehlédnout situaci ve správném uspořádání, nebo kde je situace chaotická, tam k učení nedochází. Gestaltpsychologie klade důraz na zjištění, že v učebním procesu jde o postižení vztahů, které jsou nově objeveny či organizovány. Vznik problému ruší rovnováhu psychického pole, existující doposud. Vzniká napětí. Myšlení a učení jsou procesy, skrze které je napětí odstraněno a díky kterým se znovu vytvoří strukturální rovnováha psychického pole. Psychické procesy probíhají ve směru

vytvoření „dobrého (pregnantního) tvaru“. Chování tenduje k situacím, které tento proces ukončují. Dosažení pregnantního konečného tvaru problémové situace je již samo o sobě něčím uspokojivým. Skutečnost, že pregnancy platí za cíl učebních procesů, má praktické důsledky také pro učební proces. Vše, co napomáhá strukturaci, podporuje učební proces (Hoskovec, 1992). Vidíme, že schéma učení zde umožňuje vysvětlit elegantnějším způsobem chování v rozsáhlejších „podnětovém poli“, než je tomu u behaviorismu. „Jistotu“ tu nepředstavuje jen redukce pudu, ale naplnění, uspořádávání tvaru, celku. Princip, který mohl být jen těžko objeven vnějším, objektivním přístupem na učení hlodavců.

Nakonečný dále uvádí: „Psychické je původně dáno v celcích, nikoli v prvcích: vnímání, ale i myšlení, učení, cítění, jednání a *vývoj* se organizují v předem daných strukturách“ (1995, s. 102). Právě přehnaný důraz na tuto „danost předem“ (vrozenost) byla později kritizována, stejně jako psychofyzický izomorfismus.

Adaptivní funkci vnímání a jeho centrální povahu, tj. skutečnost, že se vjemy vytvářejí centrálně, v mozku a že sensorická data tvoří jen jakýsi materiál vjemů, potvrzují experimenty s prizmatickými brýlemi (Kohler a Marte in Nakonečný, 1997). Po nasazení těchto brýlí na oči vidí subjekt svět obráceně a všechny jeho návyky jsou tím narušeny; nicméně při nepřetržitém nošení těchto brýlí, začne subjekt asi po 5 až 7 dnech vidět svět zase normálně a je schopen opět vykonávat navyklé činnosti, např. jezdit na kole, řídit automobil apod. znamená to, že mozek korigoval obrazy, které se utvářely na sítnici obou očí v soulase s minulou zkušeností subjektu. Tyto a jiné experimenty poukazují na to, že vnímání je proces aktivní účelné organizace sensorických dat.

2. 6. 2. Kognitivní disonance

Teorie kognitivní disonance L. Festingera dává do souvislosti jednotu informací subjektu s jeho vnitřní jednotou. Připomíná tak výše zmíněný vztah mezi složkami sebepojetí. Také sebepojetí je vlastně složeno z jistého druhu kognitivních informací a také spadá pod „nadvládu“ ega. Teorie, která vysvětluje jak „pregnantní tvar“ sebepojetí, tak kognitivní konsonanci a další, je dříve uvedený princip psychického ekvilibria. Teorie kognitivní disonance je pro nás ilustrativní v tom, jakým způsobem je poznávání spjata s osobností, že s ní tvoří jednotu, celek. Hlavní roli má princip jistota-nejistota. Objeví-li se nesouznění, disonance mezi psychologicky neshodnými (protikladné informace) kognitivními elementy,

vzniká tendence redukovat ji, ustanovit „souznění“, konsonanci; týká se to kognitivních struktur, které jsou pro jedince významné. Jestliže disonance přetrvává, bude se osoba, vedle pokusu redukovat ji, vyhýbat aktivně situacím a informacím, které by mohly disonanci zvětšit. Platí také, že čím více je osoba angažována v nějakém dění, či přesvědčení, tím větší u ní bude odpor k informaci, která brání jejímu pohledu, a tím více se bude snažit odůvodnit svoji činnost či přesvědčení.

„Každá osoba se snaží uvést kognice do vzájemného souladu. Teprve když mezi kognicemi panují „dobré“ vztahy, je kognitivní systém stabilní“ (Girg in Nakonečný, 2000, s. 115). Podle Festingera se redukce kognitivní disonance děje třemi možnými způsoby:

- 1) Změnou jednoho nebo více elementů, které se podílejí na disonantních vztazích.
- 2) Zavedením nových kognitivních elementů, které jsou konsonantní se stávajícími kognitivními elementy.
- 3) Zmenšením významnosti elementů, které vyvolaly disonantní vztah.

Např. redukce disonance mezi „kouřím cigarety“ a „kouření cigaret vyvolává rakovinu“ se může dosáhnout těmito způsoby: 1. subjekt přestane kouřit, 2. může kouření silně omezit nebo začít kouřit lehké cigarety s filtrem, 3. zpochybní věrohodnost informace o škodlivosti kouření s poukazem na to, že i lékaři kouří (Nakonečný, 2000).

Aronson poukazuje na vztah disonance a sebepojetí: disonance je nejsilnější v těch situacích, ve kterých je ohrožen obraz sebe samého (Nakonečný, 2000). L. Festinger a J. M. Carlsmith (in Nakonečný, 2000) provedli experimenty se studentkami. Každé pokusné osobě byla zadána určitá nudná úloha, např. vytahovat šrouby, navíjet nitě. Po dokončení úkolu požádal experimentátor každou z pokusných osob, aby své kolegyni, která seděla v čekárně, sdělila, že úkoly, které jí čekají, jsou příjemné a zajímavé. V jedné skupině dostala každá ze studentek za tuto službu 1 dolar, ve druhé skupině každá 20 dolarů. Po skončení experimentu pak byla každá pokusná osoba dotázána, jak se jí úkoly, které vykonávala, líbily. Osoby, které dostaly 1 dolar, odpověděly, že úkoly byly zajímavé, „dvacetidolarové osoby“ je prohlásily za nudné. Aronson (in Nakonečný, 2000) podává následující vysvětlení těchto výsledků: jeden dolar stačil, aby se pokusná osoba dopustila lži, ale nepostačil, aby se necítila

„hloupě“. Aby se zbavila tohoto pocitu, musela redukovat kognitivní disonanci vyvolanou tím, že „zklamala za tak ubohou sumu“, a aby dosáhla této redukce změnou svého postoje, začala pokládat nudné úkoly za celkem zajímavé. R. Oerter k podobným experimentům poznamenává: „Jestliže je individuum přinuceno k tomu, aby se chovalo proti svému přesvědčení, vzniká kognitivní disonance, protože kognitivní elementy, které chování reprezentují, protirečí kognitivním elementům, které vytvářely původní přesvědčení“ (in Nakonečný, 2000, s. 116). Tak se rozšiřuje kognitivní disonance i na disonanci mezi postoji a chováním. Nemůžeme-li ospravedlnit své chování vnějšími faktory, měníme své postoje, abychom je ospravedlnili (Wicklund, Brehm in Nakonečný, 1995).

Zdá se tedy, že v případě kognitivní disonance, kdy ego (sebesystém) není příliš ohroženo; to znamená, že jeho „pregnantní tvar“ je buď dostatečně pevný, nebo podnět vyvolávající disonanci je dostatečně slabý, nedůležitý, se konsonance ustaví tím, že ego tuto informaci asimiluje – upraví ji. V případě že disonantní informace je ve větším rozporu s egem a to ji není schopné asimilovat, dojde k akomodaci částí ega (přesvědčení, postoje), a tak ke změně dosavadního uspořádání ega k jinému „pregnantnímu tvaru“.

Tento „mechanismus“ popisuje také Piaget ve své teorii vývoje myšlení.

2. 6. 3. Vývoj poznávání v teorii Jeana Piageta

K vývoji psychologie významně přispěl strukturalista Jean Piaget. Veškerým zdrojem myšlení je podle názoru tohoto významného badatele činnost dítěte, která zprostředkuje jeho styk s okolím, a to dvojitým způsobem:

- **Asimilace** – organismus působí na okolní předměty tak, že si je přeměňuje podle své povahy.
- **Akomodace** – prostředí působí na organismus, který se pod jeho tlakem mění (Langmeier, Krejčířová, 1998).

Asimilace se mi jeví jako princip charakteristický jistotou stávajících podmínek, jako schopnost člověka přizpůsobovat a zahrnovat informace do uspořádaného celku poznatků, schémat. Akomodace pak je kritickým přestavováním tohoto celku, což je spojené s nejistotou z „jiných“ podmínek. To znamená vývojový skok, diskontinuální změnu tak, aby byly do nového systému zahrnuty podněty, které nebylo možné začlenit do systému minulého a vyvolávaly

tlak a nejistotu. Tato změna je komplexního charakteru, to znamená, že se přestrukturuje celý systém s poznatky a vztahy mezi nimi. Tak Piaget rozlišuje pět etap. Jednotlivé fáze kognitivního vývoje představují při svém dovršení *rovnovážný stav* – přechodný nebo nakonec trvalý:

- Etapa senzomotorické inteligence (od narození do 1,5–2 let).
- Etapa symbolického a předpojmového myšlení (do 4 let).
- Etapa názorového myšlení (4–7 až 8 let).
- Etapa konkrétních logických operací (7 až 8–11 až 12 let).
- Etapa formálních logických operací.

(Langmeier, Krejčířová, 1998)

Senzomotorická inteligence

Myšlenkové operace dítěte jsou úzce vázány na prováděnou činnost, na přímé vnímání a na motorické akty. Dítě vrozené reflexy a procvičené odpovědi začíná koordinovat: co má v ruce a čím pohybuje, na to se dívá; co drží v ruce, strká do úst a saje atd. Tak se do původního kontextu začleňují první zkušenosti. Později dítě začíná předvídat následky své činnosti, a tak může záměrně opakovat ty, které vyvolaly něco zajímavého. Asi od osmi měsíců dítě rozlišuje mezi prostředkem a cílem. Začíná také chápat trvalost předmětu v čase, i když po dlouhou dobu zůstává předmět spojen s určitou konkrétní situací. Tento předmět trvajícím v čase, ale představuje první invariantu (schéma) inteligence, která je nutná pro vznik pojmů, vypracování prostoru a příčinnosti mimo dané vjemové pole. Senzomotorická inteligence je základem myšlení a bude na ně působit celý život prostřednictvím vjemů a praktických postojů.

Symbolické a předpojmové myšlení

Když koncem druhého roku dítě začíná užívat soustavy slovních znaků, dostává se jeho myšlení a poznávání světa na kvalitativně novou, vyšší úroveň (akomodace). Činnosti konané se skutečnými věcmi mohou přejít v činnosti konané jen v mysli, tak překračují rámeček blízkého prostoru a času. Předpojmy jsou však pomíjivé, nejisté, nejsou totiž založené na hlavních, podstatných vlastnostech. Tyto předpojmy jsou ještě něco mezi individuálními konkrétními věcmi a obecností třídy. Dítě má již sice vytvořen obrysový pojem trvalého jednotlivého předmětu ve vztahu k blízké činnosti, ale stále ještě ne ve vzdáleném prostoru a v delším časovém intervalu. Myslí si například, že hora skutečně mění tvar, když ji

sleduje na procházce. Dovede si už také vytvářet prelogické úsudky, založené na analogiích, tj. na vnitřní nápodobě činností a jejich výsledků, kterými tyto předpojmy spojuje.

Názorové (intuitivní) myšlení

Nyní již dítě uvažuje v celostních pojmech, které vznikají na základě podstatných podobností. Umí už vyvozovat závěry, ale tyto úsudky jsou závislé na názoru, zpravidla na vizuálním tvaru. Nedovede ještě usuzovat současně o obou vzájemně závislých relacích. Jakmile začne usuzovat v obou dimenzích zároveň, vyvodí z toho zachování (invariantu) množství, a tak se dostane na práh skutečně logických operací (6–7 let). Jak symbolické, tak i předoperační myšlení je vázáno na činnost dítěte a je v tomto smyslu egocentrické, antropomorfické, magické a artificialistické. (Čtyřletá holčička pozoruje déšť a přemítá: „Proč prší? Asi to ví, že jsme doma!“)

Konkrétní (logické) operace

Teprve na počátku školního věku je dítě schopné usuzovat podle zákonů logiky, bez dřívější závislosti na viděné podobě. Stále se ovšem i toto logické usuzování týká jen konkrétních věcí a jevů, obsahů, které si lze názorně představit. Umí pracovat s různými představami v mysli současně. Může chápat identitu, zvrtnost, vzájemné spojení různých myšlenkových procesů do jedné sekvence apod. Na úrovni konkrétních logických operací může podle Piageta dítě řešit problémy v rámci myšlenkových kroků. Dítě je také nyní schopno pochopit zahrnutí (inkluzi) prvků do třídy. Školák už také lépe chápe příčinné vztahy a nevykládá je čistě na základě svého antropomorfického postoje jako předškolní dítě.

Formální (logické) operace

Konkrétní operace jsou základem dalších operací. Dospívající je schopen pracovat s pojmy, které jsou vzdálené od bezprostřední smyslové zkušenosti, jsou obecnější, abstraktnější. Tvoření pojmů se uvolňuje ze závislosti na názorných předlohách a probíhá na rovině symbolického uvažování. Má-li dospívající řešit nějaký problém, uvažuje o možných alternativních řešeních a systematicky je zkouší a hodnotí. Je schopen vytvářet i domněnky, které nejsou opřeny o reálnou skutečnost. Dospívající dokáže aplikovat logické operace nezávisle na obsahu soudů (Langmeier, Krejčířová, 1998).

Podstatný je tu charakteristický princip vývoje. Asimilace je zahrnování, učení, vysvětlování jevů prostředí do a podle celku a jeho „pregnantního tvaru“. Akomodace je naproti tomu, přizpůsobení vnitřního systému podnětům okolí. V psychologii je tomu tedy podobně jako v biologii s tím rozdílem, že při fyziologické asimilaci a akomodaci jde o hmotnou přeměnu, zatímco při psychologické asimilaci a akomodaci se změny netýkají látky, ale jsou jen funkční a jsou determinovány smyslovým vnímáním, motorikou nebo souhrou činností.

Mezi organismem a prostředím je dynamická rovnováha. Když je narušena, organismus má tendenci k její obnově. Elementární psychická (poznávací) činnost prodlužuje přizpůsobení v prostoru (vnímání i vzdálených předmětů) a v čase (anticipacemi dějů). Postupně se rozvíjející inteligence tak dovoluje dosahovat stále větší vzdálenosti vzájemných styků. Tak postupuje na vyšší úroveň i rovnováha mezi asimilací stále vzdálenějších skutečností do vlastní činnosti a mezi akomodací těchto vlastních činností oněm vnějším skutečností. Takto pohybující se systém, zahrnuje, umožňuje vysvětlovat stále rozsáhlejší „časoprostor“ (Langmeier, Krejčířová, 1998).

Člověk tak vlastně vnímá, poznává a rozumí světu tím způsobem, který určuje příslušné asimilační schéma, podobně jako ho určuje Kuhnovo paradigma.

2. 6. 4. Vývoj vědy v teorii Thomase Kuhna

V základu *Struktury vědeckých revolucí* T. Kuhna najdeme obdobný princip, jako je Piagetův pohyb od asimilace k akomodaci. V úvodu své knihy Kuhn píše: „Mimořádně důležité pro mne byly dvě skupiny Piagetových výzkumů, které obsahovaly odkazy na pojmy a procesy, jež rovněž vyplývaly z dějin vědy“ (1997, s. 8). Kuhnova teorie je na pomezí nezřetelné a umělé hranice vnitřní a vnější roviny principu jistota-nejistota, chaos-řád. Tato teorie je zařazena pod kapitulu jistota a nejistota, protože vývoj vědy a její uspořádávání Kuhn vysvětluje příčinami, které jsou psychické, a principy poznávání v rámci vědy vykazují návaznost na principy poznávání jedince. V základu funkce normální vědy je podle něj „skrytá síla“ *důvěry* v paradigma.

Kuhnovým klíčovým pojmem je „paradigma“. Je obdobou Piagetova „schématu“. Paradigma je nějaký přijatý model, vůdčí myšlenka nebo schéma, které na svou stranu přetáhlo stálou skupinu přívrženců, pro které zároveň ponechává problémy k vyřešení. Paradigma určuje intuitivní postoje vůči oblasti

jevů, druh legitimních a relevantních fakt a problémů, souhrn přípustných metod, kritérií. Jako takové představuje určitou strukturu, celek, řád, ze kterého příslušníci normální vědy čerpají jistotu. Paradigma představuje určitý „samoregulující“ se řád stojící na důvěře člověka. Vytváří jakýsi rezervoár jistoty, kterou zpětně člověku poskytuje. Tato teorie je na hranici uspořádávání psychiky jedince a uspořádávání vědy, potažmo kultury jako celku.

Proces osvojování si těchto paradigmat a jejich často neuvědomovaných charakteristik probíhá na základě bezprostřední zkušenosti po celou dobu odborné přípravy. Je to nezbytná podmínka normální vědy, podmínka určité vědecké tradice.

Vývoj vědy vykazuje u Kuhna dvě podstatné fáze:

- *normální věda*
- *vědecká revoluce*

Předparadigmatická fáze, která nemá k dispozici ustavené paradigma, je typická tím, že existuje mnoho vzájemně soutěžících škol a podskupin vedle sebe. Jejich teorie jsou vzájemně neslučitelné. Všechna fakta se jeví jako stejně závažná a shromažďování dat je náhodné. Tato počáteční divergence vždy do značné míry vymizí, tím že zvítězí jedna z předparadigmatických škol, která na základě vlastního přesvědčení a předpokladů zdůrazňuje pouze určitou část jinak příliš rozměrného souboru informací. Paradigma ukončuje neustálé opakování základních principů způsobené spory mezi školami a také umožňuje přesvědčení vědců, že jsou na správné cestě, a tak jim dodává odvalu pustit se do přesnějšího, esoteričtějšího a náročnějšího způsobu práce. Členové starších škol přejdou k novému paradigmatu a ti, kteří trvají na starém názoru, jsou vyloučeni z řad odborníků.

Normální věda

Normální věda se dá charakterizovat, jako období kdy vědecké činnosti vládne konkrétní paradigma. Určité paradigma získává své postavení proto, že při řešení „kritických“ problémů se zdá být schopnější uspět než jiné. Ve fázi normální vědy dochází k vlastnímu uskutečňování tohoto řešení problémů („hádanek“). Rozšiřují se znalosti o faktech, které jsou pro dané paradigma podstatné, a narůstá počet případů, které souhlasí s předpověďmi učiněnými na základě paradigmatu.

Normální věda je jakési „čištění terénu,...pokusem vtěsnat přírodu do předem vytvořené a poměrně nepružné krabice, kterou představuje paradigma...ty jevy, které není možno vměstnat do krabice paradigmatu, jsou často zcela opomíjeny“ (Kuhn, 1997, s. 36). Přívrženci paradigmatu řeší problémy, kterým by se bez *důvěry* v paradigma nemohli věnovat. Důvěra je tak určitým předpokladem funkce paradigmatu, vychází z potřeby jistoty, přináší pocit jistoty normální vědě, která naplňuje paradigma, a tak posiluje důvěru v ně. Problémy normálního výzkumu se nesnaží vytvořit velké novinky, pojmy nebo fenomény. Jsou přitažlivé proto, že mají pro člověka kouzlo hádanky. Kritériem hádanky není její vnitřní hodnota, nýbrž jistota existence řešení. Vědecká komunita získá spolu s určitým paradigmatem kritérium pro výběr problémů, u kterých se předpokládá existence řešení. Jiné problémy, včetně těch, které byly dříve standardní, jsou odmítány jako metafyzické, jako problémy jiných disciplín i jako příliš problematické, na něž je škoda času. „Jeden z důvodů, proč se zdá, že normální věda jde rychle kupředu, je skutečnost, že se odborníci soustředí na problémy, od jejichž řešení je odděluje pouze nedostatek vynalézavosti“ (Kuhn, 1997, s. 48). Vedle samotných paradigmat existují pravidla omezující jak povahu přijatelných řešení, tak kroky, jimiž se řešení hádanek dosahuje. Tato pravidla jsou také zdrojem jistoty, kterou vědci ze svého paradigmatu čerpají. Kdykoli paradigma nebo modely upadají do nejistoty, nabývají pravidla na důležitosti a vytrácí se bezstarostnost jejich určení (Kuhn, 1997). V období normální vědy je tedy vládnoucí paradigma natolik silné, že z něj vědci čerpají jistotu ke své práci. Je jakýmsi gestalem, způsobem vidění jevového pole, který vytáhne z univerza obor problémů a ostatní jako rušivé pozadí odmítá.

Normální věda (řešení hádanek) je kumulativní záležitostí, neustálým rozšiřováním pole vědeckého poznání a jeho přesnosti. Na pozadí, které je tvořeno očekávanými výsledky, dochází k novinkám obtížně a nutně narážejí na odpor. Zpočátku je obsahem zkušenosti pouze to, co je obvyklé, a to i tehdy, jsou-li pozorování stejná jako ta, při kterých dojde později k objevu anomálií (Kuhn, 1997). Obdobný je způsob „vidění“ dítěte v určité vývojové fázi poznávání. To co není schopno vysvětlit schématem tohoto období, v zájmu udržení jistoty a rovnováhy přehlíží.

Další seznamování se s věcí však ústí ve vědomí, že něco není v pořádku. K objevům dochází uvědoměním si nějaké anomálie. Pak dochází k jejímu

průzkumu a následně k jakési menší akomodaci. V rámci daného paradigmatu se přizpůsobují pojmové kategorie, dokud se to, co bylo původně anomální, nestane něčím očekávaným. Po asimilaci objevu jsou vědci schopní vysvětlit přírodní jevy širšího okruhu, nebo vysvětlit přesněji některé z dříve známých jevů. Další vývoj obvykle vyžaduje konstrukci laboratorních zařízení, vývoj esoterických slovníků a zjemňování pojmů. Tato profesionalizace vede k omezení představitivosti vědců a ke značnému odporu proti změnám paradigmatu. Tento odpor ale také zaručuje, že vědci nebudou lehce rozptýleni a že změna paradigmatu pronikne až k jádru stávajícího vědění. Anomálie samy o sobě nemohou zpochybnit paradigma, protože jeho obránci, aby odstranili rozpor, se snaží modifikovat své teorie. Dokud se nástroje poskytované paradigmatem osvědčují při řešení problému tímto paradigmatem vymezeným, pohybuje se věda kupředu nejrychleji a proniká nejhluběji. Kdyby vědec přerušoval svůj výzkum kvůli zkoumání každé anomálie, pak by stěží mohl dělat nějakou podstatnou práci. Jakmile vědecká teorie dosáhne postavení paradigmatu, je prohlášena za neplatnou jen tehdy, když se objeví jiná teorie, jako kandidát, který by mohl její místo zaujmout (Kuhn, 1997). Po vzniku prvního paradigmatu už neexistuje výzkum bez jakéhokoli paradigmatu. Žádné z paradigmat poskytujících základ normálnímu výzkumu ale nikdy neřeší všechny jeho problémy.

Vědecká revoluce

„Vzniku nových teorií, který vyžaduje rozsáhlou destrukci paradigmatu a velký posun v problémech a v technikách normální vědy, zpravidla předchází mezi odborníky období nejistoty. Můžeme říci, že tuto nejistotu vytváří neustálé selhávání snahy nalézt patřičné řešení hádanek normální vědy. Selhávání existujících pravidel je předeheurou hledání pravidel nových“ (Kuhn, 1997, s. 76). Věda začne přecházet do krize, když se nějaká anomálie začne zdát důležitější než ostatní hádanky normální vědy a místo vědy normální nastupuje *věda mimořádná*. Odborníci jsou pak v důsledku „rozmazání“ kontur tvaru (gestalt) tohoto paradigmatu lépe schopni anomálii jako takovou rozpoznávat. Krize uvolňuje stereotypy, připravuje pozornost narůstajícího počtu vědců na rozpoznání anomálií a zároveň poskytuje stále více údajů, nutných pro podstatný posun paradigmatu. Pravidla normální vědy se začnou čím dál více rozostřovat. Výzkum v průběhu krize tím připomíná výzkum v předparadigmatickém období. Problémem se stanou

dokonce i dříve standardní řešení problémů. Někdy rozpoznají krizi v akutním stadiu sami vědci: „Bylo to, jako by člověku vzali půdu pod nohama, jako by v dohledu nebyl žádný pevný základ, na němž by se dalo stavět“ (Einstein podle Kuhn, 1997, s. 91). Tyto krize připomínají psychologické vývojové krize v období dospívání, středního věku a podobně. Jakou roli hraje nejistota samotného jedince v této fázi uvádí i Kuhn (1997, s. 96): „Nové paradigma nebo jeho dostatečný podnět k další artikulaci paradigmatu se většinou objevují najednou, někdy i uprostřed noci, v mysli člověka, který hluboce uvízl v krizi“. Všechny krize se uzavírají tím, že se objeví nějaký nový uchazeč na místo paradigmatu, a následuje boj o jeho přijetí (Kuhn, 1997).

Přenesení *důvěry* z jednoho paradigmatu na paradigma jiné znamená proměnu zkušenosti, které se nedá dosáhnout donucením. Přijetí nového paradigmatu se dá provést pouze na základě *víry*. To je jeden z důvodů, proč jsou předchozí krize tak důležité. Spíše než k nějaké hromadné konverzi dochází k postupnému posunu v rozložení *důvěry* odborníků. Výsledný přechod k novému paradigmatu je vědeckou revolucí (Kuhn, 1997).

Vědecké revoluce jsou takové nekumulativní události ve vývoji vědy, v nichž je staré paradigma zcela nebo zčásti nahrazeno novým, které je s paradigmatem starým neslučitelné. Stejně jako volba mezi soupeřícími politickými institucemi také volba mezi soupeřícími paradigmaty je volbou mezi neslučitelnými způsoby života společnosti. Každá skupina používá své paradigma k tomu, aby jím argumentovala při obraně paradigmatu samotného – přesvědčuje. Tak je i při volbě paradigmatu nejvyšším měřítkem souhlas společnosti (Kuhn, 1997).

Vědecká revoluce, změna paradigmatu je posun pojmové sítě, skrze niž vědci pohlížejí na svět. Kuhn zdůrazňuje podobnost revoluce s gestaltistickými reverzibilními figurami. „Dnes dobře známá změna Gestalt je užitečným elementárním prototypem toho, co nastává při úplném posunu paradigmatu“. A dále: „Kachny předrevolučního světa se ve světě po revoluci ukáží být králíky“ (Kuhn, 1997, s. 115). Stejně jako změna gestalt musí také tento přechod nastat buď naráz (skokem), nebo nenastane vůbec. Kuhn vedle jiných uvádí také pokus s prizmatickými brýlemi (zde již uvedený v kapitole o gestaltismu) a komentuje ho slovy: „V doslovném i metaforickém smyslu slova lze říci, že vidění člověka, který si zvykl na převracející čočky, prošlo revoluční proměnou.“ A dále: „Když člověk prochází bohatou odbornou literaturu, z níž jsou vzaty uvedené příklady,

začne mít podezření, že něco jako paradigma je samo vůbec nutnou podmínkou vnímání“ (Kuhn, 1997, s. 116–117).

Učebnice jako základ tradice normální vědy jsou hybnou silou trvání normální vědy. Je nutno je částečně nebo zcela přepsat vždy, když se změní jazyk, struktura problémů nebo standardy normální vědy. Vědecké učebnice obsahují jen zlomek dějin a ten je přizpůsoben paradigmatu normální vědy. Více odpovědnosti při uvádění historických podrobností o přítomnosti či minulosti vědy by postavení člověka dodalo pouze statut subjektivnosti, omylnosti a zmatečnosti. Pozměňující rekonstrukce způsobují, že jsou revoluce neviditelné. Studenti a odborníci se mohou cítit účastníky dlouhé dějinné tradice; věda dosáhla svého přítomného stavu vědění kumulativní řadou jednotlivých objevů a nápadů (Kuhn, 1997).

V období normální vědy nemůže vědecké společenství vidět v plodech své práce nic jiného než pokrok. Vědec pracuje pouze pro posluchače, kteří jsou jeho spolupracovníky a kteří s ním sdílejí hodnoty, přesvědčení i problémy, které se podle jejich přesvědčení dají řešit podle všemi uznávané řady měřítek. Vědec může odstranit jeden problém a pokročit k druhému mnohem rychleji než ten, kdo pracuje v rámci různorodější skupiny. Díky povaze vědecké výchovy se ještě více prohlubuje izolace od širší společnosti. V hudbě, výtvarném umění a literatuře získává odborník vzdělání tak, že se dostává do styku s díly jiných umělců. Učebnice mají pouze druhořadou úlohu. V historii, filosofii a společenských vědách má učebnicová literatura větší význam. Student ale v rámci četby původních pramenů musí sám provést hodnocení množství vzájemně soutěžících a nesouměřitelných problémových řešení. V přírodovědě studenti spoléhají hlavně na knihy, které byly napsány výhradně pro studijní účely. Taková technika výuky je možná jen díky důvěře v paradigma a jen málo vědců si ji přeje změnit. Je to studium úzce zaměřené a rigidní, ale pro práci normální vědy, pro řešení hádanek v rámci té tradice, kterou vymezují učebnice, je velmi účinné (Kuhn, 1997).

Vědec je tak také dobře vybaven pro vyvolání významných krizí normální vědeckou činností. Sama existence vědy je závislá na *skrytí síly*, jež mezi členy určitého společenství při výběru paradigmatu působí. Sama příroda tím, že dosavadní výsledky ukáže jako problematické, musí nejprve narušit jistotu odborníků (Kuhn, 1997).

„Proces vývoje popisovaný v tomto eseji byl procesem vývoje od primitivních počátků – procesem, jehož po sobě jdoucí období charakterizuje narůstající

podrobnost a dokonalejší pochopení přírody. Nic z toho, co bylo nebo bude řečeno, z něj však nedělá proces vývoje směrem k něčemu“ (Kuhn, 1997, s. 168). Kuhn používá analogie mezi přirozeným výběrem a vědeckou revolucí: „Úhrnným výsledkem sledu revolučních výběrů oddělených obdobími normálního výzkumu je obdivuhodně přizpůsobený soubor nástrojů, který nazýváme moderní vědecké poznání. Po sobě jdoucí stadia tohoto vývojového procesu se vyznačují rostoucí artikulovaností a specializací. Celý tento proces se mohl odehrávat stejným způsobem, jaký dnes předpokládáme u vývoje biologického – bez pomoci nějakého souboru cílů, bez stálé a neměnné vědecké pravdy, jejímž stále dokonalejším příkladem by bylo každé stadium vývoje vědeckého poznání“ (Kuhn, 1997, s. 170). Na závěr Kuhn píše o „evolučním pohledu na vědu“ a o tom, že existují silné argumenty pro to, aby byl použit při pokusu o řešení velkého množství problémů.

3. ŘÁD-CHAOS

Poznávání i myšlenky se, zdá se, vyvíjejí ve vztahu k jistotě-nejistotě. Měly bychom podobný princip tedy nalézt i na půdě samotných výkladů světa. Podle Kroba se celými dějinami skutečně „táhne kontradičtorický střet jistot a zákonů přírodního světa na jedné straně a pravděpodobnosti a volby světa lidského na straně druhé“ (2001, s. 5). Je to střet světa vyspekulovaného bytí, řádu, jednoznačnosti a determinismu se světem dění, chaosu, možností a svobody (Krob, 2001).

3. 1. Vymezení řádu-chaosu

Ve *Filosofickém slovníku* (Horyna a kol., 2002) se uvádí:

Chaos (chaos): směsice, prázdný prostor, nekonečnost. Původně označení pro neuspořádaný stav, z něhož samovolným vývojem nebo působením vnější síly povstává uspořádanost (řád). V kosmogoniích označení pro mýtický prastav; v řecké mytologii povstává z chaosu ladně uspořádaný svět, kosmos. Jejich filosofická racionalizace zejména u Platóna a Aristotela převádí pojem chaos z kosmogonické do kosmologické oblasti a uplatňuje ho v ontologické i noetické rovině.

Řád ve významu *logos*: slovo, původně sběr, soubor, později řeč, důvod, rozum, racionální kosmický řád; ústřední pojem řecké filosofie s konstitutivním významem pro celkový vývoj evropské duchovní kultury. Již u Hérakleita měl pojem logos několik významů: prvotní je kosmologický, kdy logos označuje světový zákon veškerého dění, pořádací princip kosmu; dále epistemologický, kdy je logos základním zákonem myšlení, které může vystupovat s nárokem na pravdivost, verifikovatelnost, rozumnost a správnost; a konečně sémantický, kdy je logos zákon vtělení myšlenky do řeči. U Aristotela má pojem logos zprvu čtyři významy: slovo, jazyk, řeč; myšlení, ale rovněž to, co je myšleno; rozum; poměr. V náboženstvích a náboženských filosofických koncepcích má logos zpravidla význam „božího slova“, „zjevení“. Význam „božího rozumu“ získává později, zvláště zásluhou Filóna Alexandrijského. Obě tradice filosofická i křesťansko-teologická, vedly ke konstituování evropské kultury jako kultury plně orientované

na logos, tj. rozvíjené v závislosti na přesvědčení, že v celku skutečnosti panuje člověkem postižitelný jednotný řád, který lze (spirituálně) následovat, ale rovněž (prakticky, politicky, ideologicky) využít jako předobraz uspořádání lidské skutečnosti.

Řád ve významu *kosmos*: (řád celku, vyváženost, harmonie, uspořádání) původně smysluplně rozčleněné řadění, výsledek rozkazu, příkazu; tedy pojem užívaný ve vojensko politické oblasti. V antické přírodní filosofii znamená kosmos harmonický systém světa, řád vesmíru. S postupující emancipací filosofie od náboženství a mythologie se jevil svět jako rozčleněný řád pochopitelný rozumovými principy. Také můžeme najít původní významy slova kosmos jako: ozdoba, krása, nádhera, metaforicky *důvěra* (Scott, Lidel in Petrželka, 2005b).

3. 2. Mýtus

Snad všechny mytologie vysvětlují počátek známého světa jako přechod od chaosu k uspořádanosti. Všechny části okolního světa se pozorovateli zdají být v dokonalé součinnosti, jaká může být vlastní jenom řádu vzniklému božským přičiněním. Mýtus odpovídá na otázku po vzniku světa a dává člověku řád prostřednictvím generací bohů a heroů. Chaos nebyl analyzován, ale byla mu věnována velká pozornost.

Obyvatelé Gotlandu věřili, že jejich ostrov na počátku vystupoval z moře a zase se potápěl, dokud se prvním osadníkovi (a prvním člověku vůbec) Thielvarovi na něm nepodařilo zapálit oheň. Pak se ustálil a lidé se na něm mohli usadit. Podobnou historku o ostrovu u břehů Irska, který takto „fluktoval“, vypráví ve 12. století Gerald z Walesu ve své Topografii Irska. Na ostrov nebylo vůbec možné vstoupit, lidé proto na něj oheň vystřelili zapáleným šípem. Prvotní kousek země, který podle slovanského ústně dochovaného mýtu stvořil z hrsti písku vynesené ze dna oceánu d'ábel, byl také nestabilní, dokud ho nezpevnil d'áblův partner, Bůh (Třestík, 2006). Nestabilita, fluktuace budou v souvislosti s chaosem a řádem ještě zmíněny a to v kapitole o současném fyzikálním pojetí chaosu a řádu.

Hesiodova Theogonie vyrůstá z odkazu řeckých a orientálních mýtů a líčí vznik světa a Diovu cestu k vládě nad bohy i lidmi. Múzy Hésiodovi velí slavit to, „co

bude, i to, co se stalo...a blažený rod, kteří žijí věčně“ (Hesiodos in Ricken, 2002, s. 11). V těchto verších se dají spatřovat první zárodky základní otázky řecké filosofie „Co je jsoucno?“ Hesiodos zachovává dualismus, který je příznačný pro veškeré řecké porozumění skutečnosti. Vůči tomu co *vzniká a zaniká*, stojí *trvalé jsoucno* – tomuto jsoucnu přiznává jednoznačnou přednost. Časově prvním jsoucnem je však Chaos; umožňuje vznik a bytí všeho ostatního. Chaos je „propastná prázdnota, prázdny prostor jenž obemyká veškeré jsoucno“ (Ricken, 2002, s. 11). Je protikladem a předchůdcem kosmu (*kosmos*), Řádu. Z chaosu se rodí *Gaia* (Země) a pak *Éros* (toužící láska po tom co chybí). Chaos zplodí Temnotu (Erebos) a Noc. Země zrodí Nebe (Úranos), hory, moře, Titány. Noc a Erebos zplodili Aithér a Den. Takto se z Chaosu postupně vyděluje lidský svět a jeho *struktura – časová* (Den a Noc) *i prostorová* (Země a Nebe).

Vydělování prostoru a času je člověku, jak si všimneme později, vlastní. Především Země je pro člověka základní oporou, jistotou, vzhledem k ní se člověk orientuje a ona mu umožňuje, aby se nechal Érotem, toužící láskou (vzpomeňme si na „desire“ či Érota u Freuda), vést k tomu, co potřebuje, aby mohl lidsky žít. Tím, že genealogie stanovuje původ jednotlivých bohů, vyjadřuje něco o jejich podstatě; stejně tak platí, že podstata matky, např. Noci, se projevuje v jejích potomcích (Ricken, 2002). Potomky Noci jsou např. Smrt, Spánek, Půtky, Staroba, Různice, Osud, Morana, Sny, Hoře, Moiry, Šalbu, Lásku, Starobu, Eridu a ta zase zrodila Trud, Zapomenutí, hlad, Žaly, Vřavy, Vraždy, Bitvy, Řeže, Spory, Hádání, Nezákonost, Zkázu atd. (Petrželka, 2005a). U Hesioda se tak objevují první náznaky abstraktního myšlení. Jména mýtických bohů představují abstraktní pojmy, antropomorfní mýtické postavy personifikované přírodní síly. Bohové žijí v područí těchto přírodních sil. Tato větší schopnost abstrakce podle Feyerabenda (2004) charakterizuje přechod od mýtu k filosofii. Způsobuje podle něho určité vyprazdňování pojmů, a tak stojí za rozrůzněním a spory mezi filosofickými výklady světa. Tento přechod tak není nepodobný přechodům mezi Piagetovými fázemi vývoje myšlení.

Posledním principem, ke kterému se Řád světa, jež tento genealogický systém představuje, upíná, je Zeus. Rozdělení příslušných oblastí jednotlivým bohům, tj. zákony, které řídí působení kosmických sil, je jeho dílo. Zeus symbolizuje nejvyšší rozumový princip, jež je příčinou Řádu světa (Ricken, 2002).

Podle Kratochvíla (1994) v Theogonii nejde o historii božských rodů, ale o „jevovou logiku“ zkušenosti božství, archaickou fenomenologii vynořování Řádu z Chaosu. Tímto způsobem se pravděpodobně promítá pocit jistoty-nejistoty do základních myšlenkových konstruktů, jimiž člověk vysvětluje okolní svět; do Chaosu a Řádu. Mýtus je předlogickým uspořádáním, rámcem veškeré lidské zkušenosti, je předpokladem, pravdou, bez níž by se člověk vůbec nemohl ve světě orientovat, bez níž by vše kolem něj bylo jenom nejistým Chaosem. Potřeba řádu a jistoty, která stojí u jeho zrodu, není a ještě dlouho nebude vědomě pocíťována a rozpoznávána. Obsahem mýtického vyprávění a kultovního jednání je boj proti Chaosu, proti něčemu nesmírnému a netvornému, boj o možnost Řádu a možnost opravdu lidského života (Petrželka, 2005a).

3. 3. Antická filosofie

Filosofická reflexe nastupující na místo mytologie božstva ze svých vysvětlení vypouští, princip však zachovává. Stále je to řád, tentokrát vzniklý spontánně, co zaručuje existenci tohoto světa. Řecká posedlost řádem je přítomná po celou antiku a i celý další vývoj evropského myšlení se odvíjí v intencích řádu. Pozorování chaosu bylo vždy spojeno s určitou chybou; naší teoretické reflexe nebo samotné ontické struktury. Řád dodává člověku jistotu gnoseologickou i existenciální. Zdá se, že řád má pro člověka lepší nabídku (Krob, 2001).

„Jeho základní charakteristiky poskytují člověku dostatečný důvod pro to, aby si mohl myslet, že svět je mu víceméně příznivě nakloněn, podobně jako tomu bylo v případě božského původu světa“ (Krob, 2001, s. 7). Vesmírný řád je:

- **Jednotou bytí** – znamená konec chaosu ve smyslu časovém i prostorovém, není již na světě místa či věci, které by nepodléhaly řádu.
- **Objektivní** – neosobní, společný všemu neživému i živému, a to včetně člověka a společnosti.
- **Podstatný** – je garantem proměnlivosti a nestálosti empiricky daného světa za kterým se skrývá.
- **Racionální** – člověk svým rozumem, jakožto součástí řádu, je schopen jej odhalovat, protože rozum člověka a racionalita řádu jsou stejného druhu.

To, co je uspořádané, je také relativně snadno **kvantifikovatelné**. Chaos představuje absenci pořádku, tedy jakýchkoli zákonitostí, tj. i matematických, a

tak je nespočítatelný a nepředvídatelný. Tato kvantifikovatelnost a matematizace poznání se později stala kritériem přijatelnosti koncepcí světa. Člověk tak může poznáváním řádu odkrýt podstatu světa. V novověké vědě toto přesvědčení mělo podobu představy, že poznáním řádu vesmíru se člověk přiblíží božskému myšlení a pochopení božského záměru (Krob, 2001).

Pro antickou filosofii jsou základní tři pojmy: celek, řád, počátek. Antická filosofie je hledáním takového počátku celku a řádu. Podstatnou roli v tomto hledání řádu má reflexe protikladů ve významu jistoty-nejistoty.

3. 3. 1. Mílét'ané

Za prvního filosofa je považovaný Thalés, a to díky tomu, že jeho myšlenkou „vše je voda“, uchopuje nepřímou celek světa. Ve větě „vše je voda“ je skrytě obsažena myšlenka „vše je jedno“. Filosofie překračuje jednotlivé konkrétní věci, které pro ni jsou jenom prostředkem a směřuje k uchopení celku světa. Stejně jako mýtus tak i tato první filosofie hledá původ všech věcí a jejich řádu. Nepoužívá k tomu ovšem už obrazů a báhorek. Věci tu už nejsou pro nás, k našemu užítku, jak je člověku ukazoval mýtus, nýbrž mají vlastní existenci podle světového řádu, jenž je dán živou *arché* (počátek). Věci živé i neživé mají stejný původ jako člověk, stejné oprávnění své existence jako člověk (Nietzsche, 1994).

Arché prvních filosofů; představitelů Mílétské školy (Thalés, Anaximandros, Anaximenés) představuje jakousi poslední jednotu věcí, jejich celek a zároveň je původem veškeré změny a různosti – je nadána pohybem, věčným životem (Petrželka, 2005). *Arché zajišťuje přeměnu nebo vznik živlů a protikladů* (Anaximandros, Anaximandros), *ze kterých jsou konstituovány* (suché, vlhké, studené, teplé). Tyto živly pak umožňují vznik věcí. Pro Thaléta a Anaxiména je *arché* jakýmsi „hlavním“ živlem, **pralátkou** (voda, vzduch), ze kterého vznikají živly ostatní. *Apeiron* Anaximandra je výjimečné tím, že je *neohraničené, neomezené, nekonečné*. Nepředstavuje tedy konkrétní (privilegovaný) živel, ani není jejich směsicí, ale prostor-těleso (Ricken, 2002), z něž živly vznikají prostřednictvím protikladů, které se z *apeironu* vydělují. Vznik věcí a četných světů (*kosmoi*) z *apeironu* – protikladů – živlů je pro Anaximandra proviněním, vstupem do určitosti, jakýmsi omezením ostatních možností a nutný je jejich zánik, návrat zpět do neurčitosti. *Apeiron* má blíže mýtickému chaosu. Uspořádání světa z něj vychází a znovu se do něj navrácí. Svoji oživující funkcí a pohybem ale

zakládá uspořádanost. Má (dočasný) řád v potenci. Dá se říci, že je podobný současnému pojetí chaosu.

3. 3. 2. Pýthagorejci

Pro Pýthagorejce je takovým nejvyšším celkem, počátkem i řádem věcí **číslo**. Pro řecké myšlení není číslo jen abstrakcí, nýbrž je skutečnou věcí, dokonce nejskutečnější věcí ze všech, a proto může být počátkem jiných věcí. Principy samotných čísel a všech věcí vůbec jsou *mez a neomezené*, které mají charakter zakládajících řádu a chaosu (jistoty-nejistoty). Jsou tak základnější než protiklady mílétské. Počátkem není něco, z čeho vznikají protiklady, ale z těchto protikladů vzniká vše ostatní. Číslo vznikají vtisknutím neomezeného (*apeironu*) do meze. Číslo jako omezená neomezenost pak samo může být principem ohraničujícím a determinujícím věci, stojí tedy spíše na straně meze, jistoty a řádu. Věci vznikají skloubením protikladů. Existenci určité věci vytváří harmonie, soulad protikladů. Narušení této harmonie, tohoto řádu, a tedy nástup *apeironu*, je hodnoceno negativně. Pythagorejci uvádějí deset protikladů: mez-bezmezno, liché-sudé, jedno-mnohé, pravé-levé, muž-žena, klid-pohyb, rovné-křivé, světlo-tma, dobro-zlo, čtverec-obdélník. Mez-neomezeno představují základní protiklady, pod které všechny ostatní spadají.

Číslo si pýthagorejci představovali jako soubor jednotek nebo soustavu bodů, která má určitý tvar, objem a může tak být chápána jako těleso. Takto byl pro ně přechod od čísla ke tvaru a věci přirozený. Celý vesmír je pak složený z čísel. Číslo i věci vznikají určitou absorpcí nebo vdechnutím neomezeného prázdna *jednotkou*. Zdá se, že na počátku podle Pýthagory byl *apeiron* a jediné omezené-omezující a první *jednotka je vzniklým pokračováním omezujícího*. Tato vdechuje *apeiron*. Jednotka má zřejmě schopnost se reprodukovat rozštěpením tím, že na sebe přitáhne něco z *apeironu* a tomu vtiskne své vlastní ohraničení (Petrželka, 2005a).

3. 3. 3. Hérakleitos

Pro Hérakleita byl takovým celkem a řádem sám **logos**. V analogickém smyslu používá slova svár, boj, harmonie, míra, *logos* jako moudré, smysl duše. Vyjádřením *logu* ve fyzické podobě je oheň. Jednota *logu* je nejvyšším reálným všudypřítomným aktivním principem. *Je jednotou protikladů*. Vše co je, je

podřízeno *kontinuální proměně*. Vesmírný proces je rozněcování a uhasínání ohně podle míry a odpovídající, vzájemný převrat přírodních živlů – proces obměny ohně ve všechny věci a všech věcí v oheň. Tyto změny ale odpovídají zákonité stálosti, plánu, míře, což znamená, že všechny věci jsou ve skutečnosti sjednoceny v celku, jehož jsou lidé součástí a jehož pochopení je logicky nutné pro adekvátní upravení jejich životů (Ricken, 2002).

Z toho vyplývá uznání jednoty proměnlivosti a stálosti, klidu a pohybu. *Kosmos* spočívá v rovnovážné jednotě proti sobě působících sil, tak jako luk a lyra jsou v činnosti jen tehdy, když na ně působí protikladné síly. Přílišné převládnutí jednoho protikladu však znamená porušení jednoty protikladů. Pouze vesmírná harmonie je věčná. *Logos* přirovnává také ke hře malého chlapce. Je rozumný i nerozumný a taková je jeho hra, je bezcílnou hrou ohně se sebou samým. Boj (*polemos*) je *logem* bytí, věčným zákonem všeho, je zdrojem neustálé obnovy života. Boj je bojem protikladů i jejich jednotou. Pýthagorejci chápali harmonii jako jednotu protikladů, která vylučuje boj, překonává jej a neguje. Nepodléhá tedy změně, je to harmonie, v níž vládne pouze mír. Pro Hérakleita však je harmonie skrytou harmonií bojujících protikladů. Boj, který narušuje harmonii, neustále ji obnovuje, a tak ji uchovává. Boj a harmonie jsou jednotné a rovnocenné. To je skrytý *logos* (smysl) všeho jsoucího (Petrželka, 2005a). Tato tekoucí dynamika a přechody protikladů, chaosu a řádu v mnohém připomínají nové pojetí chaosu a řádu založené na termodynamice. Ovšem Hérakleitův oheň, svět a s ním i vesmírný řád je věčný.

3. 3. 4. Parmenidés

Parmenidés představuje revoluci v předsókratovské filosofii: kosmologie u něj přechází v něco nového – v ontologii. **Jsoucno** je a nebytí není. To znamená, že reálnou existenci má jen *jsoucno*, ostatní je *svět jevů*, svět lidské imaginace. Popření nejsoucna znamená popření prázdného prostoru, který byl chápán jako nejsoucno a s ním i pohybu. Jsoucno je, nevzniklo, nezanikne, je nedělitelné, je jedno, homogenní, bez pohybu, dokonalé, kulového tvaru, ohraničené (dokonalé je pro Řeky ohraničené, i když Melissos měl později za to, že takové jsoucno je nekonečné, neomezené - není prázdný prostor, který by se jsoucnem sousedil). Jsoucno není něčím ve smyslu *arché*, nic z něj nepočíná, je neměnné, není počátkem kosmu, ani kosmem (Petrželka, 2005a).

Parmenidés tak odtrhuje poznání od jednotlivých věcí, abstrakci od konkrétního. Parmenidés odhlíží od smyslových kvalit, jimiž se věci liší. Zabývá se tím, co mají všechny společné – jejich bytím. Zdůrazňováním nehybnosti, jednoty a totožnosti bytí ztrácí prostor pro vysvětlení pohybu, mnohosti a různosti jevů. Dalo by se říci, že v konfliktu jistota-nejistota, chaos-řád, se rozhodl pro abstraktní, vyprázdněný řád.

3. 3. 5. Atomisté

Atomisté (Leukipos, Démokritos) se pokoušejí uvést v soulad mílétskou kosmologii a eleatskou ontologii. Chtějí odvodit různost světa z jednoho prastavu a zároveň zachovat eleatské principy, jež jsou uchopitelné jen rozumově, parmenidovskou neměnnost a věčnost. Atomisté rozdělili univerzum na **atomy a prázdno** (Kirk, Raven, Schofield, 2004). Skutečnost je přiznána tomu, co je tělesné a pevné. „Leukipos a jeho stoupenec Démokritos tvrdí, že prvky jsou plno a prázdno a říkají, že plno je jsoucno a prázdno nejsoucno. Jsoucno je plné a pevné, kdežto nejsoucno je prázdné a řídké“ (Aristotelés podle Kirk, Raven, Schofield, 2004, s. 531). Základem veškeré hmoty jsou nejmenší, neustále se neuspořádaně **pohybující prvky, atomy**. Je jich nekonečný počet a liší se od sebe navzájem pouze velikostí a tvarem, uspořádáním, polohou (Epikuros přidává tíži). Parmenidovu jedinému jsoucnu tedy odpovídá nekonečné množství jednotlivých „tvarů“, jež mají některé stejné vlastnosti jako ono – jsou, nevznikají, nezanikají, nemění se, odpovídají tak jistotě a řádu. Vlastnostmi atomů jsou určeny vlastnosti věcí, které vznikají jejich zachytáváním a spojováním.

Takové děje atomů a tedy pohyb vůbec vyžadují prázdny prostor. *Prostor existuje* a je nekonečný (podobně jako chaos). Je to vlastně nejsoucno, jehož existenci Parmenidés popíral. Ve tvrzení nejsoucno *je* je jistý paradox. Ten je vysvětlován tak, že nejsoucno představuje jakousi negaci substance: „nakolik zaujímá toto nic určité místo, existuje“ (Kirk, Raven, Schofield, 2004, s. 534). Prostor nemá žádný tvar ani pevnost, vymezenou rozlohu, pohyb. V tom se liší od atomů.

3. 3. 6. Platón

I Platón, ovlivněn na jedné straně Kratylem (představa o proměnlivosti a nestálosti smyslového světa), na druhé straně elejskou filosofií (pojetí jsoucna),

rozděluje svět na dva. V centru Platónova myšlení je takzvaná *nauka o dvou světech*. V ní se rozlišuje časoprostorový *svět dění* a *svět bytí* mimo prostor a čas. Svět bytí, který je přístupný pouze myšlení, reprezentuje neměnnost, idealitu a normativnost; svět dění, který je přiřazen vnímání, se představuje jako pomíjivý obraz věčných struktur (idejí) mimo prostor a čas. „Na jedné straně je eleatský svět bytí, na druhé hérakleitovský svět změny, který má v Platónových očích rysy parmenidovského světa zdání (*dóxa*). V každém případě však nauka o dvou světech znamená radikální odlišení bytí a změny, skutečnosti a zdání, pravého a nepravého“ (Graeser, 2000, s. 177).

Ideje jsou charakterizovány jako: jsoucí, neměnné, nevznikají, nezanikají, inteligibilní, totožné, jednoduché, nemateriální, neviditelné, nezničitelné (tedy opět připomínají parmenidovské jsoucno). Smyslově vnímatelné jednotliviny naopak Platón považuje za: neustále proměnlivé, vznikající a zanikající, obsahující protikladné vlastnosti, a tak jsou nepoznatelné. Ideje dávají jednotlivinám jména, jsou příčinou podstaty a vlastností jednotlivin a to na základě účasti jednotlivin na nich. Ideje jsou z hlediska ontologie pravá stálá jsoucna. Z hlediska gnoseologie jsou vlastním předmětem (stálým) rozumu v protikladu k proměnlivému světu smyslů. Z hlediska psychologie je poznání idejí nezbytné pro dobrý stav duše, tj. stav, kdy rozum v duši vládne. Z hlediska etiky duše která poznává ideje, tak poznává především ideje dobra, krásy, spravedlnosti a ostatních ctností, a tím se sama stává dobrou, spravedlivou atd. Politika má být vedena poznáním ideje Dobra. *Idea Dobra* je ostatním idejím nadřazena. Zakládá jsoucnost idejí a jejich poznatelnost. *Idea dobra* je nejvyšší skutečností a základem řádu ve smyslovém i ideovém světě (Petrželka, 2006).

3. 3. 7. Aristotelés

Aristoteles je z hlediska této práce důležitý svými kategoriemi, obecným pohybem (změnou), pohybem místním (střídání v prostoru) – teorií přirozených pohybů a kosmologií.

Kategorie, o kterých Aristotelés mluví (podstata, kvantita, kvalita, vztah, místo, čas, poloha, vlastnění, činnost, trpnost), se stávají výbavou ontologie a základními nástroji k popisu proměnlivého světa a snahy nalézt něco trvalého. Aristotelés tvrdí, že jsoucnem je v první řadě **podstata** (*úsia*). **Formu** označuje jako *první podstatu*, komplex **forma-látka** jako *druhou podstatu*.

Forma (morfé); obecně tvar (synonymem je *idea* a *eidos*): je principem jednoty v přírodě a předmětem poznání. Neexistuje mimo jednotliviny (látka-forma) kromě Boha – formy forem. Beztvará a neurčitá látka spojením s tvarem vytváří určité bytí (druhou podstatu, jednotlivinu). Tvar působí, že vzniklé jsoucno je tím, čím je.

Látka (hýlé): má schopnost přijímat formu. Látka je podkladem (*hypokeimenon*) všech věcí ve smyslovém světě. Je neměnná, ale umožňuje přeměnu věcí tím, že přijímá různé tvary. Protože je možností, neexistuje sama o sobě, nýbrž vždy jen ve spojení s určitým tvarem. Teprve uskutečněním se jí dostává určitosti a tím jsoucnosti. Vlastností látky je setrvačnost, tendence zachovávat stávající tvar (Petrželka, 2005b). To připomíná „houževnatost“ Kuhnových paradigmat vůči změně. Díky ní klade látka odpor při přijímání určitého tvaru. Tím je zdrojem nedokonalostí, protože překáží novému tvaru v dokonalém uskutečnění. Aristotelés rozeznává *první látku*. Ta je ještě neurčená, nezformovaná, pouhá možnost, která může být různě tvarově určována. Nemá žádné kvality a je schopna přijímat v sebe všechny tvary. Neexistuje o sobě, je pochopitelná jen abstrakcí rozumu, je věčná a je ve stavu absolutní privace, zbavenosti (*sterésis*). Vedle první látky rozeznává Aristotelés i *druhou látku*, ta představuje konkrétní látku, z níž je věc (např. u lodě dřevo) (Petrželka, 2005b).

Pohyb z hlediska obecného, tedy *změna* se odehrává mezi možnostmi a skutečností (uskutečněním). *Možnost (dynamis)* odpovídá látce. Možnost je to, co se může něčím stát, ale ještě tím není. *Skutečnost, uskutečnění (energeia, entelecheia)* odpovídá formě. Možnost může být převedena ve skutečnost jen činností (*energeia*), tj. tím, co už skutečné je. Jako dokončení, dovršení a uskutečnění je jsoucno *entelecheia*. Jakýkoliv vznik a změna je přechodem z možnosti ve skutečnost (Petrželka, 2005b). Látka aby mohla přijmout nějaký tvar, musí být zbavena tvaru předchozího, podobně, jako musí normální věda projít krizí, kdy se rozostří paradigma. *Zbavenost (sterésis)* je tak základem vzniku a změny. Ve výsledku tak dostáváme řetězec možnost – skutečnost – možnost – skutečnost... Tento řetězec má čtyři příčiny: látkovou, tvarovou, účinnou a účelovou. Účelem všeho je *první nehybný hybatel*; vše k němu směřuje. Ten je věčný a neměnný, nehybný, je čistou formou, jeho aktivitou je myšlení. Aristotelés tak pomocí látky-formy překonal eleatské a Platónovo popírání pohybu ve světě pravých podstat.

Aristotelův výklad pohybu, změny na základě pojmů možnost-uskutečnění jasně ukazuje, že je to pohyb viděný člověkem. Je to pohyb z hlediska pozorovatele. Tak se pohyb, kterého jsme si všímali v první části práce, pohyb vývoje člověka mezi jistotou a nejistotou, který se objevil, jak při vývoji jedince samotného, jeho myšlení i jeho poznávání v rámci vědy, objevil v koncepci pohybu jako takového. Domnívám se, že jistota-nejistota se v Aristotelově koncepci dá zřetelně najít v pojmech forma, skutečnost-látka, možnost. Látka sama o sobě (první látka) je jen podkladem bez určitosti (v novoplatónismu je první látka a později tělesno ve středověku něco, co je téměř nejsoucí), té nabývá až díky formě, pak tvoří dohromady druhou podstatu. Forma je to, co tvaruje, vymezuje, určuje podobu, navíc je to poslední účel všeho v podobě „nehybného hybatele“ - formy forem, jejíž činností je jen myšlení toho nejdokonalejšího – myšlení (řád je racionální). Pohyb řetězcem možnost-skutečnost směřuje od první možnosti (látky) k poslední skutečnosti (formě). Spěje tak k jistotě a nejvyššímu řádu.

4. ANTROPOCENTRISMUS

Sledovali jsme, že všichni myslitelé rozlišovali chaos a řád. Ve většině případů, snad až na Anaximandra a Hérakleita se svým hodnocením konfliktu protikladů, jednoznačně přikláněli na stranu jistoty a řádu (klidu, věčnosti atd.). Tato preference řádu pokračovala i v době helénismu, středověku, novověku až do současnosti. Domnívám se, že řád, jistota je pro člověka nutnost, podobně jako paradigma pro (člověkem provozovanou) vědu. Tato obecná tendence člověka k jistotě se projevuje v antropocentrismu. Antropocentrismus je neuvědomovaný postoj člověka ke světu, který následně určuje až deformuje výslednou představu o vnějším světě. Je to postoj, kterým se člověk klade do výlučného, privilegovaného postavení, ať už se jedná o postavení v doslovném slova smyslu, tj. prostorové umístění se do vztažné soustavy, jejímž počátkem je reálné fyzikální (astronomické) těleso – geocentrismus, heliocentrismus nebo výlučné postavení v tom smyslu, že právě člověk je subjektem poznávacího procesu.

4. 1. Zdroje antropocentrismu

Krob (1999) uvádí tři prameny antropocentrismu v moderní vědě, které se vzájemně prolínají:

Antropomorfismus v širokém slova smyslu

Představuje přenášení pojmů z poznávaného světa lidských měřítek, makrosvěta na úrovně jiné, mikro a mega světa. Dvojice konečný-nekonečný, spojitý-přetržitý, poznatelný-nepoznatelný i chaos-řád jsou použitelné pouze podmíněně. Nejzřetelněji se neadekvátnost takových pojmů ukázala v kvantové mechanice, kde jazyk odvozený ze světa smyslů (newtonovského světa) selhává, chybí mu prostředky k vyjádření toho, že spojitý je přetržitým apod. To že se tyto pojmy z úrovně „našeho světa“ nedají přenášet na jiné úrovně, je způsobeno tím, že nepřesně popisují i svět náš. Jsou to idealizace odhlízející od některých detailů, které však na jiných úrovních získávají důležitost.

Setrvačnost jazyka a myšlení pracujícího s polaritními pojmy

To souvisí se setrvačností myšlení, jež je právě tím mechanismem, který přenáší pojmy do různých oblastí. Běžně užívané polaritní pojmy nalevo-napravo, malý-

velký, nahoře-dole (nebe-peklo) vypovídají o zamlčeném předpokladu, že jejich přirozený střed je vždy umístěn tam, kde se právě nachází pozorovatel. Člověk tak má stále sebou vztažnou soustavu, kde počátkem souřadnic je on sám. Stačí změnit některé ze základních determinant našeho okolního světa (například vypustit kosmonauty na oběžnou dráhu) a tyto pojmy ztrácejí svůj původní smysl a člověk v nových podmínkách musí pracně svou vztažnou soustavu stabilizovat.

Antropocentrismus čistě gnoseologický

To je nejsilnější zdroj antropocentrismu. Člověk si svou vlastní vztažnou soustavu vytvořit nutně musí, protože on jako subjekt poznání je středem tohoto procesu, který vždy ponese charakteristické znaky činnosti subjektu. A právě z této skutečnosti mohou vyrůstat nejhůře překonatelné iluze objektivismu. Ve fyzice dochází ke zvratu v tomto způsobu myšlení s objevy kvantové mechaniky, kdy se začíná ukazovat principiální nemožnost vyloučení pozorovatele. Přestává tak platit: méně subjektu = více objektivitu a začíná se prosazovat souhrn subjektu i objektu jako cesta k adekvátnímu poznání.

4. 2. Antropocentrismus ve vztahu k centru kosmu

Vývoj antropocentrismu se dá zřetelně sledovat v konkrétnější rovině řádu, který představuje *kosmos*, později vesmír. V mytologiích většinou bohové nejdříve stvořili souš a oddělili ji od moře, vše pak obklopili nebesy a na ně umístili planety a stálice. Nebeský prostor byl v podstatě jen jakousi kulisou pro Zemi a nebyl důvod, aby toto divadlo bylo nepřiměřeně veliké nebo dokonce nekonečné. To bylo psychologicky mnohem přijatelnější. Malý vesmír se Zemí uprostřed byl mnohem domáctější, poskytoval jistotu pro orientaci člověka v něm, byl zárukou pořádku i budoucnosti. Takovýto vesmír není jenom geocentrický, ale samozřejmě i silně antropocentrický. Všechno, co se děje v tomto vesmíru, je děním pro člověka. Člověk je středem vesmírného prostoru i událostí, které se v něm odehrávají, tento svět je mu dán (Krob, 1999).

4. 2. 1. Geocentrismus

V antické kosmologii můžeme najít téměř všechny dosavadní základní typy modelů vesmíru a jim odpovídající umístění člověka v něm. Od představy o centrálním postavení jedinečné Země a člověka v konečném vesmíru, až po vcelku

moderní názor na mnohost světů v nekonečném vesmíru, představu kulatosti Země, představu o Slunci jako žhavé kouli apod. Z této směsice názorů vykryštovala nakonec jediná představa Aristotelova geocentrického modelu vesmíru, která se stala na dlouhou dobu dominantní pro celou Evropu.

Tento model byl důsledkem teorie přirozených míst. Aristotelés (1985) přejímá učení o živlech a dělí je na těžké (země, voda) a lehké (vzduch, oheň). Těžké živly směřují dolů, lehké vzhůru. Samotná tělesa, která se skládají v různých poměrech z jednotlivých živlů, jsou ve svém směřování podmíněna tím živlem, který v nich převažuje. Přirozený pohyb je tedy takový, ve kterém se neprojeví jiné silové působení na těleso, a to se tak může pohybovat nejkratší cestou k svému přirozenému místu – po svislici nahoru nebo dolů. Jakmile tohoto místa dosáhne, setrvává v klidu. Primárním stavem těles je tedy klid. Země je centrem přitahování, je na svém přirozeném místě, kterým je střed vesmíru.

Nebeský prostor (od Měsíce vzhůru) je vyplněn pátým živlem – éterem a nebeská tělesa jsou jeho zhuštěním. To je podle Aristotela (1985) důvod toho, proč je přirozeným pohybem nebeských těles pohyb po kružnici. Aristotelés tak rozdělil vesmír na dvě části odpovídající vlastnostem chaosu-řádu (jistotě-nejistotě): *sféru sublunární* a *sféru supralunární*. Sféra supralunární je světem dokonalejším, ve kterém se realizuje pohyb kruhový, věčný, a tak představuje *svět nutnosti a neměnnosti*. Sféra sublunární představuje *svět nahodilosti*; dualismus přeložený do křesťanské opozice „historického času“ a „věčnosti“ („neměnnosti Boží“) (Osolsobě, 2005). Že je Země nehybná podporuje také to, že se pozorovaná souhvězdí nemění v důsledku změny úhlu, pod kterým se na ně ze Země díváme (Aristotelés, 1985). Vesmír tak musel být chápán jako velmi malý, aby se jakákoli změna polohy Země v něm projevila v zobrazení jeho částí.

Aristotelova kosmologie byla dovedena k dokonalosti v Ptolemaiově soustavě, která přetrvala tisíciletí. Tento model se tak osvědčil nejen ve vlastním astronomickém pozorování, měření, kalendáři, navigaci apod., „ale vytvořil pro člověka, stále si ještě nepříliš jistého, pevné místo ve vesmíru, ujistil tohoto člověka, že sám vesmír je v podstatě útulný a bezpečný domov, který je dostatečně lidem přizpůsobený“ (Krob, 1999, s. 57).

4. 2. 2. Heliocentrismus

Ke zvratu tak mohlo dojít „až v okamžiku, kdy člověk ke svým znalostem umožňujícím vytvořit jiný obraz vesmíru – a tyto znalosti měl v podstatě k dispozici již z antiky – přidal dostatek *sebedůvěry*. Tato důvěra ve vlastní schopnosti a možnosti pramení nakonec právě z toho nejsilnějšího antropocentrismu a mnohem méně ze znalostí: svět je udělán pro nás“ (Krob, 1999, s. 57). Obrat k člověku, započatý v renesanci, napomáhá překonat původní antropocentrismus antiky, ale neznamena to překonání antropocentrismu vůbec. „I když kosmologická idea nekonečnosti vesmíru znamená navenek rozchod s antropocentrismem, neznamena snížení, nýbrž naopak reálné fundování skutečnosti a hodnoty člověka...Možnost naší velikosti je v nás samých: nemá-li vesmír hranic, může být každý bod jeho středem, tj. každý z nás se může stát středem světa, dokáže-li přes svou nicotnost onen nekonečný svět reflektovat a rekonstruovat ve své mysli“ (Cetl, Hubík, Šmajš, 1990, s. 154). Takovýto duch doby mohl zapříčinit konec strachu ze ztráty jistoty; pocitu útulnosti a bezpečnosti vesmíru a dovolit uvažování o obraze rozsáhlejšího vesmíru (v případě Bruna dokonce nekonečného).

Církvi geocentrický model vyhovoval ideologicky, ale nakonec to byla právě ona, kdo si hlavně kvůli nesrovnalostem s kalendářem a výpočty pohyblivých svátků objednal rozbití tohoto konceptu. Koperník dva tisíce let po Aristotelovi zakázku splnil tak, že umístil do středu svého modelu Slunce a Zemi nechal obíhat okolo něj. Galileo Galilei pak vyvrací teorii přirozených pohybů tím, že dokazuje, že rychlost (zrychlení) pádu tělesa na hmotnosti tělesa nezávisí. Druhým jeho zkoumáním rozvíklává aristotelismus tím, že tvrdí, že pro pozorovatele uvnitř soustavy neexistuje žádný fyzikální experiment, který by určil, zda se pohybuje on se svou vztažnou soustavou, nebo jeho okolí. Toto tvrzení narušilo Aristotelův předpoklad o primátu klidu. Stále však přetrvává rozdělení na sféru sublunární a supralunární. Tuto hranici smazává až Newton (gravitační teorie) zformulováním jednotné fyziky pro tělesa pozemská i nebeská. I když definitivně zvítězila heliocentrická soustava a člověk se smířil s místem mimo centrum, stále přetrvávala představa, že vesmír je co do rozsahu v podstatě celý „na dohled“. Myšlenka, že existují ještě i jiné hvězdné soustavy, byla uznána až čtyři staletí po Koperníkovi (Krob, 1999).

Problém chaosu-řádu či spíše jistoty-nejistoty na poli kosmologie měl podobu směřování k prostorovému centrismu. Tato tendence jako vyjádření touhy k jistotě, řádu a bezpečí se postupně zeslabovala s tím, jak člověk, společnost – kulturní epocha získávalo jistotu vnitřní. Tedy z určitého prostorového antropocentrismu se začal stávat a sílit antropocentrismus gnoseologický. Je to proces podobný vývoji v ontogenezi psychiky. Zdá se, že s tím, jak si člověk konstruuje jistoty v podobě různých schémat, které mu pomáhají orientovat se v okolním světě a dostávat očekávané zpětné vazby, předvídat události v něm, roste jeho vnitřní jistota, uspořádanost, kterou promítá (projektuje) do poznávaného světa. Důvěra ve vlastní rozum mu dovoluje a nutí ho k dalším výpadům. Zvětšování „probádaného“ vesmírného prostoru od Aristotela po současnost, rozpínání tohoto poznaného prostoru směrem od Země, je podobné vzdalování dítěte od matky. Ale stejně jako v případě ontogeneze i v tomto pohybu zůstává středem vždy pozorovatel. Krob (1999, s. 57) píše: „Aristoteles byl geocentrik proto, že všichni lidé jsou centrističtí. Nezávisle na době, poznacích, filosofii,...Aristoteles kladl do centra Zemi, jiní lidé jiných dob umisťují do centra cokoliv jiného.“

4. 3. Antropocentrismus v pojetích prostoru a času

Přestože současná věda odhalila řadu souvislostí a zákonitostí týkající se prostoru a času, přetrvávají ve vědomí lidí ty představy o těchto charakteristikách našeho světa, jež se zformovaly v době, kdy si je člověk teprve začíná osvojovat. Tato pojetí času a prostoru odpovídají plně lidskému zaměření selektovat nepřehledné množství podnětů prostředí a vybírat, seskupovat známé celky či pregnantní tvary.

Rozum je především nástroj orientace a adaptace na prostředí, ve kterém žijeme. Naší prioritou je zorientovat se na úrovni „makrosvěta“. Z vjemového pole vydělujeme věci „životně“ důležité. Ani schopnost abstraktního myšlení neslouží jinému účelu. Pro člověka je jednodušší a účelnější vidět prostor tvořený věcmi, s kterými „zachází“ a pozadím, atomy a prázdňem, hmotou a prázdňím prostorem. Navíc nemá schopnost vidět prachové částice, natož molekuly vzduchu. Nevidí komplex dějů, ale vždy nějaký děj vyčleňuje z tohoto komplexu. Při popisu časových souvislostí se měřítkem pro čas stává dobře pozorovatelný periodicky se opakující děj, který je v našem případě střídání dne a noci apod. Člověk prožívá

svou vlastní realitu pozadí a figury; hmoty a prostoru, události a času, jistoty a nejistoty. Tak je prostor ztotožněn s prázdnotou a čas s monotónním plynutím bez hranic; s věčností. Rozvoj jednotlivých speciálních vědních disciplín včetně filosofických toto pojetí prostoru a času zpřesňoval, prohluboval, a neustále tak utvrzoval člověka v přesvědčení o jeho správnosti. Za vyvrcholení tohoto pojetí prostoru můžeme považovat Newtonovu koncepci.

4. 3. 1. Mechanický vesmír

I když existovaly koncepce, které počítaly s vývojem vesmíru a které nerozlišovali mezi hmotou a prostorem (Descart), ujala se teorie Newtonova, na které stojí mechanický materialismus. Některé antropocentrické představy vyvrací, ale jiné vytváří. Newton svou jednotnou gravitační teorií spojuje svět fyziky pozemské a nebeské v jeden celek. Rovněž tak Newtonovo zrelativizování pojmů „nahore“ a „dole“ v souvislosti s gravitační teorií přispělo k myšlence homogenosti prostoru a odstranění představy ústředního bodu.

Stěžejní je pro mechanický materialismus snaha po důsledné kvantifikaci a vyjádření v zákonech. To se daří prostřednictvím *mechanického pohybu*. Všechny ostatní aristotelovské pohyby jsou vysvětlovány mechanicky. Vedle pohybu je základním elementem mechanického materialismu:

- *hmota* v podobě těles, ke kterým je pohyb z vnějšku prostřednictvím *síly* přidáván;
- *prostor* ve kterém se tělesa mohou přemisťovat;
- *čas* který odměřuje všemu stejně nezávisle na jakémkoli dění ve vesmíru.

Novověkou substancí je pasivní hmota označovaná také jako masa nebo hmotnost. Každé těleso nebo jeho část zaujímají v prostoru a čase přesně změřitelnou pozici, která je nezávislá na všech ostatních tělesech. Čas a prostor tak vytvářejí fixní a nezávislé schéma (pozadí), ve kterém lze popsat všechny procesy ve vesmíru. Čas a prostor jsou absolutizovány a odděleny od „obsahu“ vesmíru. Takto „vyprázdněný“ prostor je homogenní, isotropní; neexistuje privilegovaný směr, bod ani pohyb. Absolutní čas nemá privilegované okamžiky (Krob, 2001).

Zásadní změna se týká pojetí časové charakteristiky vesmíru. Je odsunuta představa o jeho vzniku a konci a je nahrazena věčným opakováním, takže v jeho celku vlastně nic nového nevzniká a vesmír je chápán jako statický. Pojetí nezávislého prostoru, času a hmoty vytváří také fyzikální oporu úvahám o třech

modech času (minulost, přítomnost, budoucnost). Tato představa jako přímý důsledek absolutního času, univerzálního, platného pro všechny pozorovatele ve vesmíru znamená, že i současnost je absolutní a přítomnost má nulový rozměr. *Absolutní simultánnost*, která předpokládá nekonečnou rychlost světla, je tak dalším charakteristickým rysem mechanického pohledu na svět. Tato absolutní současnost není ničím jiným než časem perceptuálním, časem makrosvěta, lidských měřítek a smyslů, kterému je připisována univerzální, vševesmírná platnost. Obraz času, vzniklý na základě vjemů člověka, je tak vnucován všem pozorovatelům ve vesmíru. Podobně je tomu i s představou statického vesmíru. I představa statického vesmíru vzniká na základě bezprostředních pozorování, která během života pozorovatelů neodhalují žádné pronikavé změny ve vesmíru a podporují ideu absence vesmírné historie. Matematický popis zákonů umožňuje spočítat při znalosti počátečních podmínek všechny možné důsledky výchozích stavů, tedy popsat minulost i budoucnost vesmíru v úplnosti s matematickou jistotou. Zákony klasické mechaniky jsou netečné vůči směru času a mechanické děje jsou v zásadě vratného charakteru (Krob, 1999).

„Vlastnosti nestatických modelů vesmíru mohly být předpovězeny na základě Newtonovy teorie už během devatenáctého, osmnáctého, nebo i koncem sedmnáctého století. Ale víra ve statický vesmír byla natolik neotřesitelná, že přetrvala až do století dvacátého. Dokonce i Einstein...si byl neměnností vesmíru téměř jistý a svou teorii upravil tak, aby model statického vesmíru připouštěla“ (Hawking, 1991, s. 49). Prvním významnějším průlomem představuje Kant se svou nebulární hypotézou. Je tím předznamenán kvalitativně nový způsob uvažování o vesmíru a jeho částech.

4. 3. 2. Relativistický vesmír

Druhá polovina 19. století přináší poznatky z oblasti přírodních věd, které si vynucují zásadní přehodnocení zažitého pohledu na svět, hroutí se mechanický obraz vesmíru. Biologie nabízí Darwinovu evoluční teorii, objevy radioaktivních prvků vedou k revizi pojetí hmoty jako hmotnosti, a tím opět k rozbití jednoho ze základních kamenů klasické mechaniky. Opakované negativní výsledky při měření absolutního pohybu Země vůči světovému éteru nakonec vedou k přesvědčení o neexistenci éteru a v důsledcích k pádu představy absolutního prostoru. Nejsilnější podněty přicházejí z fyziky, která v koncepcích termodynamiky a elektrodynamiky

konfrontuje reverzibilní procesy klasické mechaniky s fyzikálními ději, jejichž hlavní charakteristikou je nevratnost probíhajících procesů. To má vliv na spory mezi vědou a scientisticky orientovanou filosofií, které vycházejí z fyzikálních představ o čase a antropologicky orientovanými filosofickými směry, které tematizují lidskou existenci jako bytí v čase, který je nevratný. V těchto souvislostech se často objevuje výraz „krize věd“ (Krob, 2001).

V neeukleidovských geometriích se objevuje myšlenka, že vlastnosti prostoru mohou záviset na materiálních objektech a jejich vlastnostech; postulují zakřivený prostor. Tento prostor již není absolutní entitou, ale spolu s časem vytváří jednotné čtyřrozměrné kontinuum. Neeukleidovské geometrie nejsou uznány jako adekvátní zobrazení reálného světa, dokud se neobjeví obecná teorie relativity, která jich využívá pro zobrazení reálného fyzikálního prostoru. Teorie relativity jako kvalitativně nový pohled začíná etapu vědy, která se rozchází s tzv. zdravým rozumem. Newtonovo pojetí gravitace jako síly, která působí mezi tělesy, nahrazuje Einstein představou gravitace jako základního projevu prostoru a času s nimi bezprostředně spjatého. Nejpodstatnější změnou v pohledu na čas je nové pojetí vzájemné souvislosti času a materiálních dějů. Čas už není absolutní, nepodmíněnou veličinou, ale jeho plynutí je závislé na charakteru materiálních procesů a na zvolené vztažné soustavě, z které se provádí měření. Podstatné vlastnosti času se mění se změnami materiálních struktur. Není možné dále vnucovat celému vesmíru formu času odvozenou z malého výseku univerza. S předpokladem existence mezní rychlosti světla padá představa absolutní simultánnosti, okamžitého působení na dálku. Současnost se stává relativním pojmem a to znamená, že člověk už není univerzálním pozorovatelem ve vesmíru, ale neprivilegovaným, jedním z mnoha možných (Krob, 1999).

Avšak i tvůrce teorie relativity zůstává v zajetí tisíciletých představ o věčné neměnnosti vesmíru. Idea statičnosti vesmíru se ještě i v této době zdá natolik samozřejmá, že Einstein namísto, aby ji zpochybnil, upravuje své rovnice popisující vesmír a vkládá do nich bez dalších faktických důvodů tzv. kosmologický člen, který má předpokládanou statičnost vesmíru zajistit. Bez tohoto členu by totiž tento vesmír byl velmi nestabilní a záhy by přešel do stavu dynamického – rozpínání a smršťování (Hawking, 1991).

4. 3. 3. Dynamický vesmír

První řešení Einsteinových rovnic, ve kterých nebyl kosmologický člen obsažen, nabídl v r. 1923 Fridman. Vesmír dostal dynamickou podobu ve formě modelů expandujícího kosmu a začalo se uvažovat o jeho dějinách. Nezávisle na řešeních Fridmanových nabízí r. 1927 Lemaitre hypotézu o „praatomu“, z kterého se expanzí zrodil náš vesmír. Hubble uskutečnil pozorování velkého počtu vzdálených galaxií a ukázal, že všechny se od naší Galaxie vzdalují. Zpětnou extrapolací přichází k představě původního velmi malého objemu, do kterého byl dnešní vesmír koncentrován a z kterého se doposud rozpíná. Nakonec i Einstein uznává „největší chybu svého vědeckého života“ (Einstein in Hawking, 1991, s. 147). Jak vyplývá z Fridmanových modelů rozpínání vesmíru, všechny možné typy vesmíru mají společný počáteční bod, tzv. singularitu, z které se vesmír rozpíná, ovšem budoucnost má každý z těchto vesmírů jinou (Krob, 1999).

Přestože teoreticky víme, jak chápat fyzikální kategorie času a prostoru, víme, jaké jsou jejich souvislosti, jestliže nemluvíme výhradně o těchto souvislostech, dostáváme se opět do zajetí tradičního newtonovského pojetí zmíněných kategorií. Zažitou představu by bylo tedy nutné doplnit: *hmota v prostoru a čase a čas a prostor v hmotě*.

5. NEVRATNÝ ČAS

5. 1. Existence a nejistota

Koncepce diskontinuálního pohybu Aristotela mezi možností a skutečností se stala základem pro pozdější Akvinského a také Kierkegaardovu koncepci uskutečňování, která měla vliv na existenciální filosofie a jejich důraz na svobodnou seberealizaci existence (sebeaktualizaci, rozvrhování, projektování), uskutečňování svého sebeuspořádávání, k němuž se váže s časem uplývající nejisté hledání nového řádu a jistoty.

5. 1. 1. Kierkegaard

Kierkegaard se distancuje od Hegelovy dialektiky panlogického samovývoje, vrací se k Aristotelovi a zdůrazňuje příčinu účinnou, kterou je u Aristotela „příroda v širokém smyslu, u Kierkegaarda člověk cílevědomě usilující a realizující určité telos“ (Osolsobě, 2005, s. 361). Kierkegaard se tak obrací k člověku.

Tento pohyb oproti Hegelovi není nutný, protože co nastalo, nemuselo nikdy nastat. „Proto praví-li Aristotelés, že přechod z možnosti do skutečnosti je *kinésis*, nemá se tomu rozumět ve smyslu logiky, nýbrž ve smyslu historické svobody“ (Kierkegaard in Osolsobě, 347). Historický svobodný přechod nastává skokem. Na základě aristotelské kategorie pohybu (*kinésis*) vyložil Kierkegaard lidskou existenci jako „stávání“ (*Tilblivelse*). U Kierkegaarda tedy, podobně jako v Aristotelově sublunárním světě, panuje nahodilost; člověk disponuje relativně svobodnou volbou cílů a prostředků svého jednání. Budoucí stavy aktuálního světa nejsou dosud jednoznačně určeny, svět je neukončený akt. Se skokem se často váže pocit bolesti a úzkosti. Odvážným skokem se lze dostat za říši rozumu, zažít okamžiky věčnosti. Jsou to rozhodující okamžiky ducha, chvíle nejvážnějšího rozhodnutí ke skoku. Skok je odvážným, riskantním „sebevjitím“, skokem není dán předem jistý účel. Kierkegaard tak vyzvedává nejistotu a svobodu vývoje oproti jistotě a nutnosti. S tím se ale jakoby jistota přesouvá do člověka samotného. On sám je oprávněn a má rozhodovat o svém uskutečňování. Ve „skoku do nekonečna“ může Kierkegaardův jedinec dosahovat „věčné blaženosti“. To je pro Kierkegaarda opravdový *skok z možnosti do skutečnosti*. Jednotlivec ve skoku dosahuje pravdy subjektivity, obrací se do nitra, a přitom dosahuje bytí (boha). To vše je pro Kierkegaarda výrazem nekonečné, osobní, vášnivě

interesanosti lidské existence. Naplňující vlastní pohyb vede Kierkegaardova jednotlivce k sobě samému a k odpovídání pravdě bytí. Tehdy já zároveň překračuje samo sebe, a tak transcenduje ke svému bytostnému já. Skokem člověk dosahuje konečné syntézy věčného a časného, konečného a nekonečného (Olšovský, 2005).

Zajímavé je, že Kierkegaard mluví o víře či důvěře, že existující vskutku existuje, jako o vnitřním, nenutném duševním pohybu, jímž vnímatel překonává pochybnost. Důvěra je „určitý orgán, či kognitivní smysl pro pohyb vznikání“ (Kierkegaard in Osolsobě, 2005, s. 350). Tato funkce důvěry bude později ještě zmíněna. Tímto svým důrazem na osobní prožívání skutečnosti ve stavech nejistoty, úzkosti, nahlédnutím lidské svobody inspiroval Kierkegaard existencialistické směry.

5. 1. 2. Heidegger

Heideggerova fundamentální ontologie má být základním učením o bytí, analytikou lidského pobytu (*Daseinanalýza*). Fundamentem, které bytí odemyká, je podle Heideggera jsoucnost, které ve způsobu, jakým existuje, bytí rozumí. Tímto jsoucnem je lidská existence (*Dasein* tj. pobyt). Pobytu jde o své vlastní bytí – starost (*Sorge*) a předem mu tedy již rozumí (Horyna a kol., 2002).

Starost, zainteresovanost na bytí je časová. Člověk není nikdy hotov, je neustále sobě napřed – *rozvrhuje své možnosti a zároveň se musí opírat o to, co nachází ve světě už k dispozici*. Člověk je „vržen“ do nějaké situace, na kterou se váže určitá naladěnost tj. musí nést své bytí a přejímat možnosti. Těmto možnostem rozumí, aby se mohl rozvrhovat. Existence je vržený rozvrh. Člověk se rozvrhuje vždy ze situace, z vrženosti. Naladění – vrženost představuje to, v čem již člověk je. Rozumění – rozvrh naopak znamená, že k něčemu míří, za něčím jde, co tu ještě není. Existence je celá tehdy, přijme-li svou konečnost, smrt. Smrt je tou poslední, nepředstižitelnou možností, kterou musím přijmout, chci-li být cele. Teprve pak je autentická existence schopná rozvrhovat své možnosti s ohledem na svou možnost nejzazší (Petříček, 1997).

5. 1. 3. Sartre

Základním Sartrovým tvrzením je: *existence předchází esenci* (podstatu). „Člověk tedy nejprve existuje; teprve v existenci se setkává se sebou a sebe sama teprve

svými projekty vymezuje. Zprvu tedy není ničím: bude až potom“ (Petříček, 1997, s. 102). Sartre proto mluví o projektování, podobně jako Heidegger o rozvrhování a možnostech. Vědomí pro svou intencionalitu (Husserl) neustálý pohyb ven ze sebe, je stále vně. Takové vědomí vždy sobě uniká, není věc, nemá žádné bytí v sobě. Bytí vědomí jako – „*bytí pro sebe*“ – je *nicotou* (nejistotou, chaosem). Vědomí podobně jako ego či paradigma rozlišuje věci negací – neguje všechno to, co nevnímá. Způsobem bytí existence je „*nicotnění*“: vědomí je neustálým pohybem negování. Tak člověk jako existence nikdy není věčné „*bytí v sobě*“ (jistotou), neboť to neustále popírá tím, že se ustavičně projektuje k něčemu, co není (co není právě proto, že teprve být má). Člověk je tedy svobodný, a tak napořád odsouzen k tomu, *aby existoval mimo bezpečí hotové a dané podstaty, je odsouzen být svobodný*. Existence jako nicující bytí pro sebe je ustavičný *pohyb od toho, co bylo, k tomu, co chci aby bylo*. Jsem vždy za svou minulostí, vždy jsem již za tím, čím jsem se dosud učinil; moje minulost je stále se mnou, přitom však já jako projektující neustále *neguji sebe jako hotového*. Je zřejmé, že podstatnou úlohu tu sehrává vnímání času (Petříček, 1997).

Jistota, účel (*telos*), kterým je stále určitý druh (sebe) uskutečnění, se tak důrazněji přesunul z Aristotelovy formy *forem* do nitra člověka.

5. 2. Fyzikální hledání směru času

Domnívám se, že základní témata filosofů, jakými byli Augustin, Husserl, Bergson, Heidegger, Sartre by se dala charakterizovat otázkou, jak čas vyjevuje naše bytí. Je to věčný problém zachycení nevratnosti času, dokola se opakující otázka na minulost a budoucnost a zejména podstatu přítomnosti a naší existence, jejíž hlavní rozměr se zdá být časový. *Bytí a čas, Bytí a nicota, Trvání a současnost* – samotné názvy děl jsou dostatečně výmluvné. Nevratnost času a snaha o zachycení našeho bytí v okamžiku mezi minulostí a budoucností, který vlastně není. Okamžik, který není, a přitom je v něm zadrženo naše vědomí minulosti a očekávání budoucnosti. Jenom naše existence, pobyt, duše dokáže prožívat bytí, které není, interval nulového rozměru, ne-bytí, které je, minulou skutečnost, která již není po teď, ale díky níž ono teď je právě takové, jaké je.

Zážitek vnímání, bytí pro sebe jsou nevměstnatelné do fyzikálních rovnic, pro které minulost a budoucnost nepředstavuje žádný rozdíl, které pracují s procesy vratnými, s bytím, které se nikdy o svůj konec nemuselo strachovat. Deterministický svět zákonů invariantních vůči času a svět svobody a nevratného vývoje. Tyto dva pohledy jsou nesouměřitelné. Čas a jeho různá pojetí byl klíčovým momentem, který tvoří předěl mezi filosofy orientovanými směrem k přírodním vědám a těmi, kteří filosofují pouze z pozic lidského prožitku, lidského osudového vědomí časovosti a tematizují nevratné plynutí času, jako ústřední problém lidské existence (Krob, 1999).

Pokusy vysvětlit čas pomocí analýzy fyzikálních procesů se postupně objevují s rozvojem přírodní vědy a zejména v souvislosti s etapou vývoje fyziky po konstituování termodynamiky jako samostatné fyzikální teorie. Tak začalo hledání fyzikálních procesů, které by mohly vysvětlit vznik a zánik struktur, kosmogenezi a evoluci. Krob (1999) uvádí následující šipky času:

Psychologická šipka času

Obsahem psychologické šipky času je stav lidské mysli, která na jedné straně dokáže rekonstruovat ze zachycených obrazů posloupnost jednotlivých stavů některých událostí, tj. *pamatuje si*, na straně druhé je schopna odvíjet tuto řadu dál a pokračovat v ní událostmi, které ještě nenastaly, tj. *anticipovat*. Tato šipka času je pak dána směrem od pamatovaného, tj. minulosti, k předjímanému – budoucnosti. V pozadí psychologické šipky ovšem nestojí nic jiného než prostá lidská zkušenost. Tuto šipku času by mohlo ilustrovat schéma vývoje ze strany 35. Paměť a očekávání souvisí úzce s jistotou-nejistotou, s kontinuitou „já“ a s antropologickým vnímáním času.

K této jediné šipce času, založené na dvojicích pojmů minulost-budoucnost, paměť-očekávání, se právě s rozvojem výše zmíněných disciplín přidává vysvětlení založené více scientisticky.

Termodynamická šipka času

V souvislosti s formulací druhého zákona termodynamiky je spojován směr času s růstem entropie. Entropie je stále rostoucí veličina, která charakterizuje tendenci *izolovaného systému* dosáhnout rovnovážného, neuspořádaného stavu.

„Psychologická šipka je patrně určena termodynamickou šipkou a obě mají nutně též směr“ (Hawking, 1991, s. 142).

V rámci *otevřených systémů* se uvažuje o místních *fluktuacích*, charakteristických růstem negativní entropie (*negentropie* nebo *informace*), tedy uspořádáním. Pomocí procesů výměn látky a energie mezi jednotlivými systémy je místní pokles entropie kompenzován jejím globálním nárůstem. Hawking píše, že podobně se nejspíš uspořádává také lidská paměť a uvádí příklad s pamětí počítačovou. Zapamatování, zvýšené uspořádání informace (snížení entropie) je mnohonásobně převáženo zvýšením neuspořádanosti okolního vesmíru prostřednictvím tepla (Hawking, 1991). Jestliže by vesmír podléhal globální evoluci a všechny jednotlivé procesy by probíhaly v tomto směru globální evoluce, můžeme hovořit o dalším způsobu určení směru času, kterým je kosmologická šipka času.

Kosmologická šipka času

V souladu s nejrozšířenějším modelem naznačuje kosmologická šipka času, že vesmír prodělává vývoj od počátečního bodu, přes vznik dnes pozorovatelných struktur až k budoucnosti, která je předmětem hypotéz a filosofických spekulací. Expanze je tím fyzikálním procesem, který je ztotožňován s kosmologickým časem a má stejný směr jako růst entropie v celém vesmíru. Zdá se, že všechny šipky ukazují jedním směrem a je nalezen doklad oprávněnosti našich představ o směru času. S rozvojem kvantové mechaniky však dochází ke komplikacím.

Vlnová šipka času

Interakce elementárních částic také vždy probíhají jedním směrem, ale není vždy zcela jednoznačné kterým. Naprostá symetrie těchto interakcí vůči času komplikuje otázku nevratnosti času. Problém nevratnosti byl doposud implicitně obsažen ve všech předchozích typech určení času.

Nevratnost času

Ilya Prigogine (Prigogine, Stengersová, 2001) se zabývá disipativními strukturami; otevřenými systémy, které si neustále vyměňují látku a energii s okolím, a udržují se tak daleko od rovnovážného stavu. Produkce entropie a negentropie jsou pak vyrovnané nebo dokonce může převažovat (v jednotlivých

systémech) negentropie, informace (Šmajš, 2006) a v tomto případě hovoříme o samoorganizujících se systémech. Směr času je však stále dán růstem entropie celých komplexů systémů, jejichž entropizací jsou samoorganizující se systémy živý, a pouze v tomto případě můžeme hovořit o systémech postupujících po evoluční linii (vzhledem k izolovaným systémům „proti času“).

V těchto systémech již není možné uvažovat o přiblížení se k vědomostem Boha tím, že poznáme kompletní dějiny i budoucnost, jak si to představovali protagonisté novověké vědy. V těchto systémech se neobjevuje předem spočitatelná trajektorie, jejich budoucnost je pouze pravděpodobná. Zdá se, že tak zažíváme dobu paradigmatických změn. „Nevratnost, jednosměrnost a pravděpodobnost tak již nadále nemusí znamenat předěl mezi chápáním času v antropologických úvahách na jedné straně a v přírodních vědách na straně druhé. Marné hledání fyzikálního procesu, který by „ztělesnil“ čas, jež ovládalo mnohé fyziky po desítky let, a mytizace času ve fenomenologických a existenciálních filosofiích, může zůstat minulostí i se svým vzájemným nepochopením a protikladností. V nově pojaté ontologii je možné mluvit pouze o nevratných procesech, jedinečných událostech, pravděpodobném vývoji, jasné minulosti a nejasné budoucnosti a v podstatě může být lhostejno, zda se jedná o jednoduchý dynamický systém nebo část životní dráhy člověka...pro filosofii samu se zde objevuje naděje, že překoná dlouhodobé schizma antropologismu a scientismu“ (Krob, 2006, s. 2).

Prigoginova kritika Hawkinga (podle Krob, 1999) vyjadřuje spor bytí a stávání vesmíru. Hawkingova představa je taková, že čas jako sukcesivní plynutí neexistuje, vesmír je, ale nestává se (popírá existenci kosmologické šipky času). Prigogine si všímá Hawkingova optimistického názoru na brzkou (do konce století – které je nyní už minulé) formulaci jednotné teorie, která nám dovolí pochopit počátky a původ vesmíru. „Tento názor Prigogine představuje jako Hawkingovu víru v možnost dosažení **jistoty**...Symetrie mezi minulostí a budoucností a víra v jistotu poznání jsou tak pro Prigogina synonyma pro statickou koncepci vesmíru, a proto pokračuje ve své argumentaci hledáním kořenů ideje přírodní zákonitosti a jistoty, hledáním zdrojů dvou elementů moderní vědy, které v mnoha ohledech splývají“ (Krob, 1999, s. 41–42). Všímá si Descartovy snahy po jistém (jasném a zřetelném) poznání, kterou chápe jako počátek lpění na jistotě v novověké vědě. Tuto snahu po dosažení jistoty Prigogine dává do souvislosti se střetem

protestantismu a katolicismu, kdy každý měl svou pravdu, kterou hájil až k smrti, a víze jedné, jisté pravdy dostupné všem se mnohým jevila jako životní nutnost. Podobný motiv - snahu po úniku z tragického údělu nachází u Einsteina a své přesvědčení dokládá citací jeho reakce na smrt přítele M. Bessa: „Michael nás opustil, ale pro nás, přesvědčené fyziky, to nic neznamena, protože my víme, že čas je jen *iluze*“ (Einstein podle přednášky I. Prigogina in Krob, 1999). Tento motiv se snaží objevit i u nemocného Hawkinga.

Podle Prigogina i teorie relativity buduje nové jistoty a opět v ní chybí šipka času. To je důsledkem samotné podstaty fyziky, která stále studuje izolované procesy a nezabývá se komplexností. Zrušíme-li symetrii mezi minulostí a budoucností, přírodní zákony nebudou nadále určovat, co je *nutné a jisté*, ale pouze ukazovat, co je *možné*. Konec dvacátého století nebude podle Prigogina dosažením „jednotné teorie všeho“, jak o tom sní Hawking, ale pravděpodobně otevřením nové etapy vědy, která bude hledat jednotu dvou dosavadních extrémů: deterministického světa s jednoznačnými předpověďmi a světa nahodilosti, ve kterém není žádná předpověď možná.

6. ŘÁD Z CHAOSU

Právě dnes se tedy mění po staletí zažitá představa o řádu a chaosu. Jak postupně vzniká nový obraz, je třeba rozlišovat dva pojmy chaosu. Původní, vlastní mytologii a počátkům řecké filosofie, a nový, který bychom mohli interpretovat tak, že řád je speciálním případem chaosu, nikoli jeho (dokonce existenčním) protikladem. „Víme, že nevratné procesy vytvářejí řád a chaos zároveň“ (Prigogine, 2006). Chaos a řád mají stejnou podstatu. Nevratné děje jsou zdrojem dočasného řádu, už nejsou pouhou odchylkou, anomáliemi, jsou vlastností většiny vesmíru.

Řád a uspořádanost mohou podle Prigogina vzniknout samovolně z chaosu samouspořádáním. Entropie není jen cestou k chaosu a rozkladu. Za jistých podmínek se stává původcem řádu. Všechny systémy obsahují podsystémy, které neustále „fluktuují“ (nahodilé kolísání veličiny kolem rovnovážné hodnoty). Tato fluktuace představuje stochastický chaos. Občas se některé jednotlivé zakolísání nebo jejich kombinace může následkem kladné zpětné vazby stát tak silným, že naruší nebo zničí předcházející uspořádání. V následném převratném okamžiku, který autor nazývá „bifurkačním bodem“, je předem nemožné určit vnitřní vývoj změny – zda se systém rozpadne v chaos, nebo přeskočí do nové, více rozlišené, vyšší úrovně „řádu“ či uspořádání, kterou nazývá disipativní strukturou. Tyto struktury potřebují ve srovnání s jednoduššími strukturami více energie ke svému udržení (Prigogine, Stengersová, 2001).

Rozlišují se systémy, které jsou v „rovnováze“, „blízko rovnováhy“ a „silně nerovnovážné“. K vyvolání rozsáhlých následků v systémech, které jsou v rovnováze či v její blízkosti, je třeba většího otřesu. Tak se systém posune daleko od „rovnovážného“ stavu do oblasti „silně nerovnovážných“ podmínek, v níž převažují nelineární vztahy. Systémy se zde stávají neobyčejně citlivými k vnějším vlivům. „Malé“ vstupy mají obrovské a zarážející následky. Prigogine, Stengersová (2001) uvádí mnoho příkladů takových následků, samopřetváření, jako jsou chemické hodiny, turbulence, přeměny hmoty. Zajímavé jsou zpětnovazební systémy, které stojí za nelinearitami systémů (např. autokatalytické jevy). Pomáhají vysvětlit, jak od malých molekul dospíváme k složitým živým organismům.

6. 1. Jistota a nejistota v řádu a chaosu

Teorie nerovnovážných systémů vrhá světlo na všechny „kvalitativní“ nebo „revoluční“ změny v procesech. Nové poznání získané studiem silně nerovnovážných stavů a nelineárních dějů se složitými zpětnovazebními systémy, otvírá cestu k novým přístupům, které umožňují propojit „reálné“ vědní obory s těmi „abstraktnějšími“, souvisejícími se životem a s procesy ve společnosti. Slova jako „revoluce“, „zhroucení ekonomiky“ a „změna přístupu“ nabývají nového významu, začneme-li o nich uvažovat v pojmech fluktuací, zpětnovazebního zesílení, disipativních struktur, bifurkací atd. Heczko (2005) popisuje ekonomiku jako disipativní systém, který je schopen samoregulace a samoorganizace. Vývoj ekonomiky se může obdobně jako evoluce života a prostředí vyznačovat poměrně dlouhými obdobími homeostáze (stabilního vývoje), přerušovanými velkými změnami, tzv. punktuacemi čili obdobími náhlé, zrychlené evoluce (jevícími se mnohdy spíše jako krizová období). Ekonomika jako každý velký otevřený systém je vystavena (vnitřním i vnějším) fluktuacím. V oblasti blízko rovnovážného stavu (kdy v zásadě platí lineární vztahy) je však takovýto systém vůči fluktuacím „odolný“ a chová se takřka „opakujícím způsobem“, cyklicky. V silně nerovnovážných stavech ovšem určité fluktuace jsou místo potlačení zesíleny a mohou zachvátit celý systém a přinutit ho ke zcela novému chování. V důsledku nelineárních vazeb se i chování ekonomického systému může stát chováním chaotickým (deterministický chaos).

Podobně by mohl být vysvětlen vývoj disipativních struktur, jako je věda či psychika, jehož diskontinuální průběh jsem zde popisoval. Tyto systémy se samouspořádávají, vytvářejí informaci (paměť v širším smyslu). Jistota ve funkci homeostázy je tak pocitem z převládajícího uspořádávání, řádu. Fluktuace by mohly být kolísavé pohyby projevující se na škále jistoty-nejistoty vyvolané vnitřními nebo vnějšími disipativními (roztrošenými) nepravidelnostmi (anomáliemi, nekongruencemi atd.). Viděli jsme, že v případě, kdy je „ego“ či paradigma dostatečně pevné (systém je blízko rovnovážného stavu), jsou tyto fluktuace potlačeny negativními zpětnými vazbami (Slouková, 2006) a systém se s nimi vyrovná. V silně nerovnovážných stavech (krize) mohou však tyto fluktuace zesílit a rozbít stávající strukturu, řád (paradigma) a systém se začne chovat chaoticky, k čemuž se váže pocit nejistoty. „Přechod do nové vývojové fáze má

charakter skoku, či fázového přechodu. Dochází k němu bifurkací, která je přímým důsledkem pozitivními zpětnými vazbami zvětšených náhodných fluktuací či turbulencí v celkově disipativní struktuře“ (Slouková, 2006).

Nutí-li fluktuační síly stávající systém do silně nerovnovážného stavu a ohroží-li jeho strukturu, přibližuje se systém k bifurkačnímu bodu. Určit předem příští stav systému v tomto bodě z vnitřních stavových podmínek je podle Prigogina a Stangersové (2001) nemožné. Před tím, než se systém dále vyvíjí, „ovlivňuje“ ho náhoda, ale jakmile si z mnoha vývojových možností vybere svou další cestu, probíhá vývoj deterministicky až po dosažení dalšího bifurkačního bodu. V případě ontogeneze člověka je zřejmě tento diskontinuální vývoj do jisté míry spoluurčen vedle informace kulturní také informací (uspořádaností) genetickou.

6. 2. Kultura

6. 2. 1. Kultura a jistota

Nové komplexní pojetí univerza je možné aplikovat na mnoho oblastí. Josef Šmajš (1997) používá výrazu řád z řádu pro vystižení pozice člověka a jeho kultury na Zemi či ve vesmíru. Biosféra je také otevřeným systémem, disipativní strukturou, který využívá stále výhodněji přirozený zdroj energie (slunce) a samouspořádává se. Biosféra entropizuje a doplňuje pozemské abiotické prostředí tak, že Země jako celek tvoří důmyslně uspořádaný organismus. Přírodní evoluce je založena na genetické informaci, která se konstituuje velice pomalu a v souladu s podmínkami biosféry. Evoluční hodnota živých organismů je proto přímo úměrná neopakovatelnosti vývojových podmínek a délece tohoto vývoje.

Konkurujícím systémem přírody je lidská kultura. Představuje řád z řádu, podsystém přírody, řád umělý vzniklý z řádu přirozeného. Kultura využívá zdrojů přírody ke své evoluci (uspořádávání), přičemž její adaptační strategie je ofenzivní, expandující a daleko rychlejší, než strategie přírody. Tato strategie byla úspěšná v rozptýlených dílčích kulturách, ale souvislým obsazením Země globální civilizací se stává kontraproduktivní. Entropizuje a nevratným způsobem poškozuje nejen živý organismus planetárních rozměrů, ale i jeho vnitřní paměťovou strukturu, jedinou známou nositelku konstitutivní informace života, která slouží jako nenahraditelná antientropická bariéra. Kulturní evoluce je na

rozdíl od evoluce přírodní založená na umělé vnitřní konstitutivní informaci. Umělý řád kultury nedokáže tak jako ten přírodní udržovat dynamickou rovnováhu celého systému. Je odtržen od zpětných vazeb svého mateřského systému. Postupně dnes zjišťujeme, že všechno co rozšiřovalo okamžitou lidskou nadřazenost, suverenitu a moc nad přírodou v lokálním měřítku, je v měřítku dlouhodobém a planetárním důkazem lidské podřízenosti, závislosti a bezmoci.

Tradiční ontologie většinou hledá něco neměnného, a tak nemůže být v souladu s komplexním viděním. Ty koncepce tradiční ontologie, které s vývojem, časem, časovostí pracují, jsou potom antropocentrické, nepřímo se angažují v úsilí o společenský pokrok, osvobození kultury od přírody. Ontologie fenomenologické a existenciální zdůrazňovaly individuální existenci, svobodu a seberealizaci, intelektuální rozvoj člověka atd., byly budovány na iluzi nadřazenosti člověka a kultury nad přírodou. Tak filosofie podporovala živelný civilizační rozmach. Žádná tradiční ontologie filosofickou reflexi ekologické krize nepodává. Dlouho byla příroda pro člověka neměnné pozadí, hmota, věčná, neproměnná, bez tvořivosti, pouze geografické prostředí, terén a materiál pro stavbu kultury, v jistém smyslu chaos, látka, možnost. Antropocentrické hodnoty jsou v dnešní kultuře institucionálně a technologicky zpředmětněny (Šmajš, 1997). Šmajš mluví o potřebě „evoluční ontologie“, která má podat nový syntetický koncept přírody, kultury, člověka bez ohledu k tradiční ontologii.

Domnívám se, že v očích člověka, respektive v jeho pocitech, odpovídala příroda dlouhou dobu chaosu a kultura řádu. Příroda je pro člověka příliš složitý, chaoticky se chovající systém nato, aby z ní čerpal potřebnou jistotu. Právě z potřeby jistoty a adaptace kultura podle mě vyrůstá. Příčina opozice přírody a kultury je ve způsobu utváření kulturní konstitutivní informace. Přirozená evoluce života nevytvářela náš poznávací aparát pro objektivní teoretickou reflexi světa, ale pro přežití. Obecně totiž platí, že každá fylogenetická linie života, chce-li se udržet, musí poznávat a jednat jen sama za sebe a pro sebe. Rozum člověka, kulturou rozvinutý program přírodou vytvořeného mozku, musí jeho biologicky programovanou strukturu respektovat. Konstitutivní negenetická informace je informace pojmová, vzniká až v procesu sociogeneze (v procesu kulturní evoluce) jakýmsi druhým čtením či překladem přirozené (i kulturní) uspořádanosti lidskými smysly a rozumem. Toto čtení a další zpracování je od počátku spojeno se zjednodušováním, deformací a hodnocením skutečnosti z pozice pragmatické

prospěšnosti – z pozice našeho fylogenetického sobectví. Umíme dodnes složité přírodní systémy využívat a usměrňovat, ale ne správně chápat. Zažehli jsme kulturní evoluci na základě problematické „povrchové informace“. V redukci vysoce komplexních systémů neživé i živé přírody na pojmy reprezentující věci a jejich vztahy, na náš výrazově chudý jazyk pro střední měřítko, pro mezokosmos, tady musíme hledat příčiny dnešního nesouladu přírody a kultury (Šmajš, 1997).

6. 2. 2. Kultura a nejistota

Fylogenetické sobectví, pragmatická prospěšnost, antropocentrismus odpovídá tendenci či potřebě k jistotě a řádu. Tato jistota – *důvěra* stojí za naším konstruováním řádu v podobě kultury, z které jsme vždy pocit jistoty zpětně čerpali, a byla tak ochranou před často chaotickou přírodou. Jsme ale, zdá se, v období, kdy se takovéto chápání kultury a kultura sama začíná měnit. Kultura se přestává jevit útulnou bezpečnou zahrádkou, ale je plná nezamýšlených negativních důsledků, které sílí se strukturováním její globální podoby. Paradigmatické změny ve fyzice, které přináší změny v chápání času, chaosu a řádu určitě nejsou bez souvislostí s proměnou vnímání kultury. „Mne samotného nesmírně udivuje, že tato změna našeho vnímání času přichází právě v době, kdy i lidstvo samotné prochází fází radikální změny. V době, kdy se nestabilita, fluktuace a chaos zdánlivě nacházejí v každé naší činnosti“ (Prigogine, 2006). V současnosti se mluví o *postmodernitě*, *postindustriální společnosti* apod., což má vyjádřit, že stojíme na prahu nové éry.

Giddens (2003) má za to, že se jedná spíše o *reflexi modernity* o vyhrocení, zevšeobecňování důsledků modernity. Modernita se týká organizace sociálního života, které se objevují v Evropě asi od 17. století (v souvislosti s klasickou vědou) a jejichž vliv se později stal celosvětovým. „Způsoby života vytvořené modernitou nás zcela bezprecedentním způsobem odvedly od všech tradičních typů sociálního řádu...V extenzivní rovině přispěly k ustavení forem sociálního spojení, které obepínají celou Zemi; v intenzivní rovině změnilly některé nejintimnější a nejosobnější rysy našeho každodenního života“ (Giddens, 2003, s. 13–14).

Společnosti nebyly nikdy tak provázány jako moderní národní státy. Giddens chápe řád, který má provazovat sociální systémy (a jehož základy sociologové

vždy hledali), jako časoprostorové rozpojení; čas a prostor jsou organizovány tak, aby spojovaly přítomné a nepřítomné. Otázka po řádu, by měla tedy znít: „Jak je možné, že sociální systémy spojují čas a prostor?“ (Giddens, 2003, s. 21).

Oddělení času a prostoru je prvotní podmínkou procesu *vyvázání*. Všechny předmoderní kultury měly způsob počítání času takové, že je spojoval s místem (kdy bylo téměř vždy spojeno s kde). Vynález mechanických hodin a jejich rozšíření, sjednocení sociální organizace času, standardizace kalendářů a standardizace času mezi oblastmi, měly klíčový význam pro oddělení času od prostoru a místa (místní dějiště podmíněno přítomností). Koordinace („vyprázdnění“) času je i základem kontroly („vyprázdnění“) prostoru. Vývoj „prázdného prostoru“ může být pochopen jako oddělení prostoru od místa. Vzestup modernity stále více odtrhuje prostor od místa, a to tím, že podporuje vztahy mezi „nepřítomnými druhými“.

Vyvázání znamená „vytržení sociálních vztahů z místních kontextů interakce a jejich restrukturaaci v neomezených časoprostorových rozpětích“ (Giddens, 2003, s. 26). Giddens vymezuje dva typy tzv. vyvazujících mechanismů:

- Symbolické znaky
- Expertní systémy

Všechny vyvazující mechanismy spočívají na *důvěře*. Symbolické znaky jsou například peníze, jejichž funkce není vázána na jejich fyzickou přítomnost, a tak dovolují vyvázání časoprostorových vztahů. Vlastní peníze ztrácejí formu prostředku a jsou představovány čistými informacemi. Kdokoliv používá peněžní znaky, činí tak za předpokladu (důvěry), že ostatní ctí jejich hodnotu. Expertní systémy jsou realizované technické systémy, jež organizují velké oblasti fyzického a sociálního prostředí. Ovlivňují mnoho aspektů toho, co činíme nepřetržitě. Když zaparkuji auto na letišti a nastoupím do letadla, vstoupím do jiných expertních systémů, o nichž mám velmi nedokonalé technické znalosti, přesto mám důvěru v jejich bezpečnost. **Důvěra** je principiálním způsobem začleněna do institucí modernity. Může být definována jako „důvěřivost ve spolehlivost osoby nebo systému týkající se určitého souboru výsledků nebo událostí“ (2003, s. 31). Důvěra spojuje víru a důvěřivost. Je to forma víry, při které důvěřování, jež je vkládáno do pravděpodobného výsledku, vyjadřuje spíše závazek k němu než jeho kognitivní porozumění. Důvěra se vztahuje k nepřítomnosti času a prostoru. Nebylo by potřeba důvěřovat někomu, jehož činnosti jsou stále na očích a jehož myšlenkové

procesy jsou průhledné. Hlavní podmínkou pro existenci důvěry je nedostatek úplných informací (Giddens, 2003). Důvěru chápou jako projev potřeby jistoty, dispozici k tomu, aby člověk mohl čelit nejistotě.

Oba typy vyvazujícího mechanismu předpokládají, avšak také urychlují, oddělování času od prostoru. Zaručují očekávání napříč rozpojeným časoprostorem. Charakter tohoto rozpínání se podobá ostatním vývojovým teoriím, ve kterých je člověk subjektem tohoto vývoje; Piagetově teorii, Kuhnově vývoji vědy atd. Všechny tyto teorie pracují s nějakou formou jistoty (důvěry) subjektu v nějaký „pevný“ bod (paradigma, schéma, vyvazující mechanismy atd.), která umožňuje spojení tohoto „časoprostoru“ vždy znovu na „vyšších“, vzdálenějších úrovních expanze. Důvěra umožňuje udržovat kulturní uspořádání, informaci v rozpojeném časoprostoru.

Reflexivita moderního sociálního života spočívá ve faktu, že sociální praktiky jsou neustále ověřovány a přetvářeny ve světle nových informací o těchto praktikách samotných. Giddens (2003) zmiňuje sociální konstruktivismus E. Goffmana – Jednání je nikdy neustávajícím monitorováním chování a jeho kontextů. Reflexivita se v jistém smyslu podobá zpětnovazebnosti, která stojí za nelinearitami nerovnovážných systémů. S nástupem modernity je reflexivita uvedena do samotné základny systémové reprodukce, a to tak, že myšlení a jednání se neustále vzájemně narušují a ovlivňují. Pouze v období modernity je revize konvencí zcela radikální, protože je aplikována na všechny aspekty lidského života. Pravděpodobně teprve teď si začínáme uvědomovat znepokojující důsledky. „Když totiž rozumová tvrzení nahradila tradiční představy, zdálo se, že nabízejí mnohem větší pocit jistoty než předcházející dogmata. Ale tato idea je přesvědčivá jen potud, pokud nepochopíme, že reflexivita modernity podvrací rozum, v každém případě všude tam, kde je rozum chápán jako získávání jistého vědění“ (Giddens, 2003, s. 41). Modernita je vytvářena v rámci a skrze reflexivně uplatňované vědění, ale ztotožnění vědění s jistotou se ukázalo chybným. Jsme vrženi do tohoto světa, ve kterém si nikdy nemůžeme být jisti tím, že kterýkoli z prvků tohoto vědění nebude revidován.

7. ZÁVĚR

Podobně jako evoluce abiotická a biotická (spolu s člověkem a jeho uspořádáním genetické informace) se evoluce kulturní, vyrůstající na lidské potřebě jistoty, vyvíjí k větší uspořádanosti.

V průběhu ontogenetického vývoje nás pocity jistoty-nejistoty nutí k udržování dynamického rovnovážného stavu, k adaptaci, poznávání, tedy ke konstruování vnitřní psychické uspořádanosti na bázi uspořádanosti genetické. Tato vnitřní informace člověka se projevuje v informaci kulturní a naopak. Jsou prorostlé v jeden celek a jejich vývoj má charakter diskontinuálního rozpínání, diverzifikace, stoupající rozlišenosti konstruovaného časoprostoru. Tento časoprostor je prostřednictvím potřeby jistoty – důvěry spojován do celoplanetární, globální struktury sítě, jejíž body jsou navzájem propojeny. Tato síť žije svým vlastním životem podobně jako Foucaultova „moc“, která „dohlíží“ nad „výcvikem“ těl, kterými se moc živí. Moc tu není personifikovaná, je „bezhlavá“, představuje jakousi samostatnou strukturu, která je vrostlá do institucí a do kultury vůbec (Foucault, 1999). Narůstající vnitřní složitost této globální struktury je náchylná k nestabilitě. Tak jsme my lidé, jež představujeme uzly této sítě, vystaveni nenadálým a nepředvídatelným změnám silně nerovnovážného systému, kdy malé příčiny mají velké následky. Ztrácíme tak v tomto chaotickém prostředí gnoseologické i existenciální jistoty, které uspokojujeme na snadnějších materiálních cílech, čímž tuto strukturu vyživujeme.

Staré mýtické kultury přiznávaly chaosu významný status. S tím jak jsme v rámci kulturní evoluce nabývali na sebejistotě, věnovali jsme chaosu stále menší pozornost, až jsme ho z vědomí vytlačili. Ústředním paradigmatem moderní vědy se stala Newtonova nebeská mechanika, svět byl dobře promazaným strojem, universalitou běžící podle přísných, vypočitatelných a předvídatelných zákonů. Chaos byl jednoduše popřen. Jenže se vrátil zadními dvířky. Možná tak nyní pociťujeme důsledky toho, že jsme dali vzniknout samouspořádávající se globalizační struktuře, která bude krátký čas entropizovat přírodu spolu s námi, než se oslabená příroda zbaví tohoto nejsložitějšího, nejzávislejšího a nejkřehčího řádu.

„A z čeho věci vznikají, do toho též zanikají podle nutnosti, neboť si za své bezprávi navzájem platí pokutu a trest podle určení času“ (Anaximandros in Simplikios DK B1, podle Svoboda, Sobotka, Machovec, 1989).

8. SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

1. ARISTOTELÉS. *O Nebi, O vzniku a zániku*. Bratislava: Pravda 1985.
2. BAČOVÁ, V. Identita v sociálnej psychológii. In: J. Výrost, I. Slaměník (Eds.). *Sociální psychologie*. Praha: ISV, 1997, s. 210–234.
3. CETL, J., HUBÍK, S., ŠMAJS, J. *Příroda a kultura*. Praha: Svoboda, 1990.
4. DRAPELA, V., J. *Přehled teorií osobnosti*. Praha: Portál, 1997.
5. ERIKSON, E., H. *Dětství a společnost*. Praha: Argo, 2002.
6. FOUCAULT, M. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin 2000.
7. FEYERABEND, P. *Věda jako umění*. Rychnov nad Kněžnou: Ježek. 2004.
8. GIDDENS, A. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2003.
9. GRAESER, A. *Řecká filosofie klasického období*. Praha: Oikúmené, 2000.
10. HAWKING, S., W. *Stručná historie času*. Praha: Mladá fronta, 1991.
11. HECZKO, S. *Teorie chaosu a chování otevřených systémů* (Staženo v lednu 2005, http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/she_tch.htm.)
12. HORYNA, B. a kol. *Filosofický slovník*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.
13. HOSKOVEC, J. *Tajemství experimentální psychologie*. Praha: Academia, 1992.
14. KIRK, G., S., RAVEN, J., E., SCHOFIELD, M. *Předsókratovští filosofové*. Praha: Oikúmené, 2004.
15. KRATOCHVÍL, Z., BOUZEK, J. *Od mýtu k logu*. Praha: Herrmann a synové, 1994.
16. KROB, J. *Hledání času, místa, smyslu*. Brno: Masarykova univerzita, 1999.
17. KROB, J. *Z dějin ontologie*. Brno: Masarykova univerzita, 2001.

18. KROB, J. *Další konec, tentokrát existencialismu*. (Staženo v červenci 2006, http://profil.muni.cz/03_2000/state_krob.html.)
19. KUHN, T., S. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikúmené, 1997.
20. LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 1998.
21. MACEK, P. Sebesystém, vztah k vlastnímu já. In: J. Výrost, I. Slaměník (Eds.). *Sociální psychologie*. Praha: ISV, 1997, s. 180–209.
22. MIKŠÍK, O. *Psychologie teorie osobnosti*. Praha: Karolinum, 2003.
23. NAKONEČNÝ, M. *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: Academia, 1997.
24. NAKONEČNÝ, M. *Průvodce dějinami psychologie*. Praha: SPN, 1995a .
25. NAKONEČNÝ, M. *Psychologie osobnosti*. Praha: Academia, 1995b.
26. NAKONEČNÝ, M. *Sociální psychologie*. Praha: Academia, 2000.
27. NIETZSCHE, F. *Filosofie v tragickém období Řeků*. Olomouc: Votobia, 1994.
28. OLŠOVSKÝ, J. Kierkegaardovy pojmy pohybu a skoku. In: *Filosofický časopis* č. 3, 2005, s. 365–381.
29. OSOLSOBĚ, P. Kierkegaardův pojem pohybu a skoku. In: *Filosofický časopis* č. 3, 2005, s. 343–363.
30. PETRŽELKA, J. *Dějiny filosofie I*. (Staženo v říjnu 2005a, <http://www.phil.muni.cz/fil/antika/texty/index.htm>.)
31. PETRŽELKA, J. *Řecká a latinská filosofická terminologie*. (Staženo v říjnu 2005b, <http://www.phil.muni.cz/fil/terminologie/>.)
32. PETRŽELKA, J. *Platónovy ideje*. (Staženo v lednu 2006, <http://www.phil.muni.cz/fil/antika/ideje/>.)
33. PETŘÍČEK, M. *Úvod do současné filosofie*. Praha: Herrmann a synové, 1997.

34. PRIGOGINE, I., STENGERSOVÁ, I. *Řád z chaosu*. Praha: Mladá fronta, 2001.
35. PRIGOGINE, I. *Znovuobjevení času*. (Staženo v červenci 2006, <http://www.phil.muni.cz/fil/ruzne/prigpred.html>.)
36. RICKEN, F. *Antická filosofie*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2002.
37. SEDLÁKOVÁ, M. *Vybrané kapitoly z kognitivní psychologie*. Praha: Grada, 2004.
38. SLOUKOVÁ, D. *Systémový přístup a synergetika*. (Staženo v srpnu 2006, <http://www.vspsv.cz/personal/Sloukova/metodologie4.htm>.)
39. ŠTĚCH, S. Psychika a společnost. In: J. Výrost, I. Slaměník (Eds.). *Sociální psychologie*. Praha: ISV, 1997, s. 22–48.
40. SVOBODA, K., SOBOTKA, M., MACHOVEC, D. *Zlomky před Sokratovských myslitelů*. Praha: SPN, 1989.
41. ŠMAJS, J. *Ohrožená kultura*. Praha: Hynek, 1997.
42. ŠMAJS, J. *Drama evoluce*. (Staženo v květnu 2006, http://www.phil.muni.cz/fil/eo/drama_evolution.html.)
43. TŘEŠTÍK, D. *Dějiny ve věku nejistoty*. (Staženo v září 2006, <http://www.sendme.cz/trestik/dejinyveveku.htm>.)